

TADEUSZ BARANOWSKI

POCHÓWKI KONI Z TUMIAN, W WOJ. OLSZTYŃSKIM

WSTĘP

Koń, zwierzę inteligentne i piękne, któremu człowiek od najdawniejszych czasów miał wiele do zawdzięczenia, bliski i wierny towarzysz, a zarazem środek lokomocji, zajmował zawsze ważne miejsce w wierzeniach. Wiąże się z nadzwyczaj bogatą symboliką. W wielu kulturach reprezentował zarówno element chthoniczny, lunarny, jak też solarny (por. m.in. W. Kopaliński 1990, s. 157–161; M. Oesterreicher-Mollwo 1992, s. 67–68). Szczególną rolę odgrywał koń w kulcie zmarłych. Jako przewodnika duszy grzebano go w grobie właściciela.

Powszechne występowanie pochówków koni, atrakcyjność formy i wyposażenia tych grobów oraz złożoność i pewien uniwersalizm związanej z nimi problematyki powodowały duże zainteresowanie badaczy (por. m.in. J. Jaskanis 1966; tenże 1968; M. Müller-Wille 1970–1971 oraz K. Dąbrowski 1975c; H. Vierck 1970–1971; J. Oexle 1984; É. Garam 1987; A. Lasota-Moskalewska, U. Perlikowska-Puszkarska 1994). Zagadnienia oporządzenia jeździeckiego także niejednokrotnie znajdowały miejsce w literaturze (por. m.in. R. Zschille, R. Forrer 1893; W. La Baume 1944; O. Klindt-Jensen 1949, s. 80–87; S. Krogh 1966; E. Nylén 1972/1973; T. Baranowski 1973; A.K. Lawson 1978; I. Bóna 1980; W. Świątosławski 1990; J. Oexle 1992; P.H. Ramqvist 1992; M. Ørnes 1993; O.V. Šarov 1994; S. Wilbers-Rost 1994).

W niniejszym artykule przedstawiono różne aspekty zespołów grobowych z pochówkami koni, odkrytych w Tumianach, w województwie olsztyńskim, na najważniejszym, całkowicie przebadanym stanowisku tak zwanej grupy olsztyńskiej¹ z fazy E – późnego okresu wędrówek ludów (VI–VII w. n.e.).

Jest to pierwsze w miarę pełne opracowanie części wyników badań cmentarzyska w Tumianach przeprowadzonych w latach 1969–1971. Niniejszy

¹ Termin „grupa olsztyńska” został utworzony przez J. Okulicza (1973, s. 470–471) dla określenia zespołu zjawisk kulturowych zachodzących w zachodniej części Pojezierza Mazurskiego, wykazującego szereg istotnych odrębności w stosunku do kultury otaczających ją społeczności bałtyjskich (zob. też niżej, przypis 27). Nazwa „grupa olsztyńska” zastąpiła stosowaną w literaturze niemieckiej „masurgermanische Kultur”.

artykuł nie jest szerokim studium i niektóre zagadnienia zostały w nim jedynie naszkicowane. Pogłębioną analizę przewiduje się w przygotowywanej monografii całego cmentarzyska w Tumianach. Dotychczas na ten temat ukazało się kilka sprawozdań z badań (K. Dąbrowski 1970a; 1970b; 1970c; 1971; T. Baranowski, K. Dąbrowski, W. Zajączkowski 1972a; 1972b; T. Baranowski, K. Dąbrowski 1973a; 1973b) oraz artykułów K. Dąbrowskiego (1973; 1975a; 1975b) o wstępnym charakterze².

Cenne dane wniosło podsumowanie K. Świeżyńskiego (1972) dotyczące analizy szczątków kostnych koni odkrytych na owym stanowisku³.

Długa seria przedmiotów metalowych z Tumian, stanowiących wyposażenie pochówków omówionych w niniejszym artykule, poddana została analizom technologicznym w Centralnym Laboratorium IHKM PAN⁴.

CMENTARZYSKO W TUMIANACH

Zespół osadniczy w Tumianach, gm. Barczewo, woj. olsztyńskie leży w zachodniej części Pojezierza Mazurskiego. Cmentarzysko, stanowisko 1 – „Most”⁵, usytuowane było na wzgórzu morenowym⁶, wyniosłym kilka metrów ponad otaczające jeziora, z których pozostały dwa – Pisa i Tumiańskie połączone rzeczką Pisą oraz kilka innych cieków wodnych (ryc. I)⁷. Znajduje się ono na północno-zachodnim krańcu wsi Tumiany. Około 500 m na północ zlokalizowano osadę (stanowisko 2 – „Rybaczówka”) ludności użytkującej omawiany cmentarz⁸. Na zachodnim skłonie wzgórza (stanowisko 1), od strony Jeziora Pisa, przy dzisiejszej drodze bije źródło (na ryc. 1 oznaczone literami st.)⁹.

² Obecnie publikujemy dane niejednokrotnie różniące się nieco od zawartych w tamtych pracach. Tak jest w przypadku zaznaczenia na planach kierunku północnego. Korekta o kilkanaście stopni nastąpiła w związku z nie brany uprzednio pod uwagę odchyleniem od północy siatki pomiarowej na stanowisku (por. ryc. 1).

³ Autor niniejszego artykułu korzystał obficie ze wspomnianej pracy K. Świeżyńskiego, choć miała ona wstępny charakter. Por. także H. Kobryń 1984; 1990; A. Lasota-Moskalewska, U. Perlikowska-Puzkarska 1994. Z najstarszych tego typu prac por. A. Berezowski 1909.

⁴ W opisach grobów przy poszczególnych przedmiotach podano numery analiz Centralnego Laboratorium (CL), których wyniki zawiera artykuł Z. Hensla w tym samym zycie „Archeologii Polski” (1996, s. 131–138).

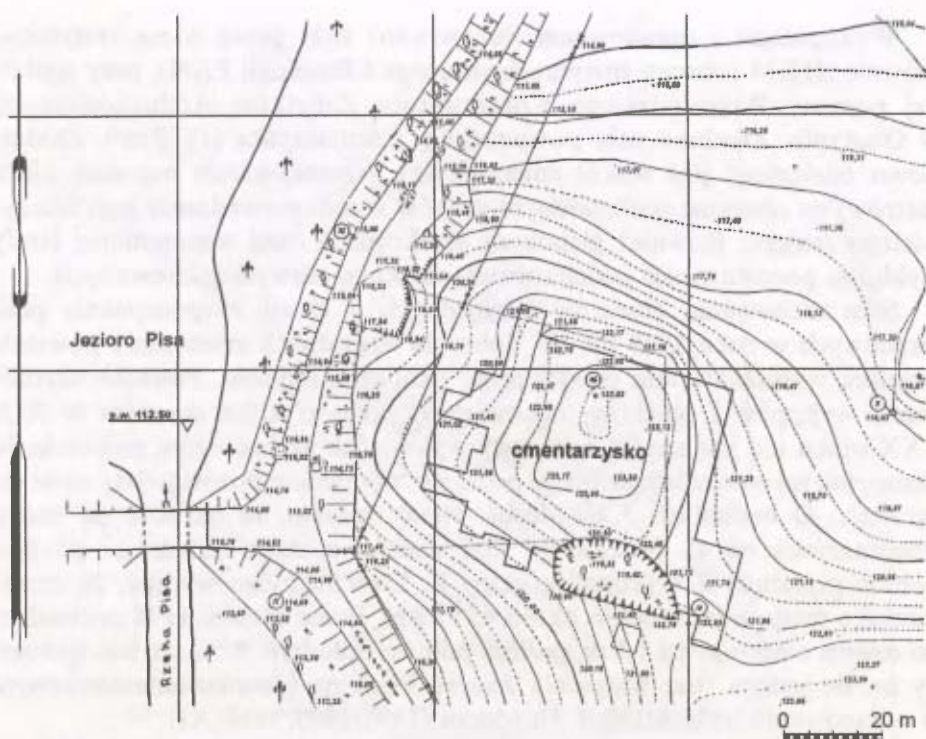
⁵ Stanowisko 1 na arkuszu 26–64 Archeologicznego Zdjęcia Polski, a I w obrębie miejscowości Tumiany.

⁶ Przewiduje się dołączenie opracowania dotyczącego środowiska naturalnego do pełnej publikacji cmentarzyska w Tumianach.

⁷ Zamieszczone w artykule ryciny są materiałami archiwalnymi Zakładu Archeologii Średniowiecznej IAE PAN. Większość ilustracji wykonali: B. Hartwig, W. Ganszer i K. Milewski. Pewien wkład wniosły także M. Krakowiak i S. Nowińska. Opracowanie rysunków T. Baranowski.

⁸ Stanowisko 2 na arkuszu 26–64 Archeologicznego Zdjęcia Polski, a II w obrębie miejscowości Tumiany.

⁹ Mogło mieć to znaczenie także przy wyborze miejsca na cmentarz, brak jest jednak potwierdzenia wykorzystywania go w przeszłości.

Ry. 1. Tumiany, gmina Barczewo, woj. olsztyńskie.
Plan sytuacyjno-wysokościowy cmentarzyska (stan. 1 – „Most”) z VI–VII w.
Wyk. J. Fellmann

Fig. 1. Tumiany, gmina Barczewo, Olsztyn Voivodeship.
Contour plan of 6th to 7th century cemetery (site 1 – “Most”).
J. Fellmann

Cmentarzysko we wsi Tumiany badali wykopaliskowo w XIX i na początku XX wieku archeolodzy niemieccy (J. Heydeck 1893/1895; L. Fromm 1932; W. La Baume 1944, s. 13–14; V.I. Kulakov 1989). Prace pod kierunkiem Krzysztofa Dąbrowskiego podjął w roku 1969 Zespół do Badań Etnogenezy Słowian w Polsce Północno-Wschodniej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (K. Dąbrowski 1970a, s. 67, 71–73). Ekipa, w której skład wchodził w różnym czasie między innymi I. Dąbrowska, R. Kozłowska, W. Zajączkowski i autor niniejszego artykułu, prowadziła badania cmentarzyska w latach 1969–1971. Objęto nimi cały wczesnośredniowieczny zespół osadniczy, a na terenie osady badania te kontynuowano do roku 1977¹⁰.

¹⁰ Dotychczas wyniki badań osady znane są z wstępnych sprawozdań (K. Dąbrowski 1971; T. Baranowski, K. Dąbrowski, W. Zajączkowski 1972a; 1972b; T. Baranowski, K. Dąbrowski 1973a; 1973b; 1974; 1975; T. Baranowski, K. Dąbrowski, D. Kowalczyk, K. Meyza 1975; T. Baranowski, K. Dąbrowski, D. Kowalczyk 1976; T. Baranowski 1978).

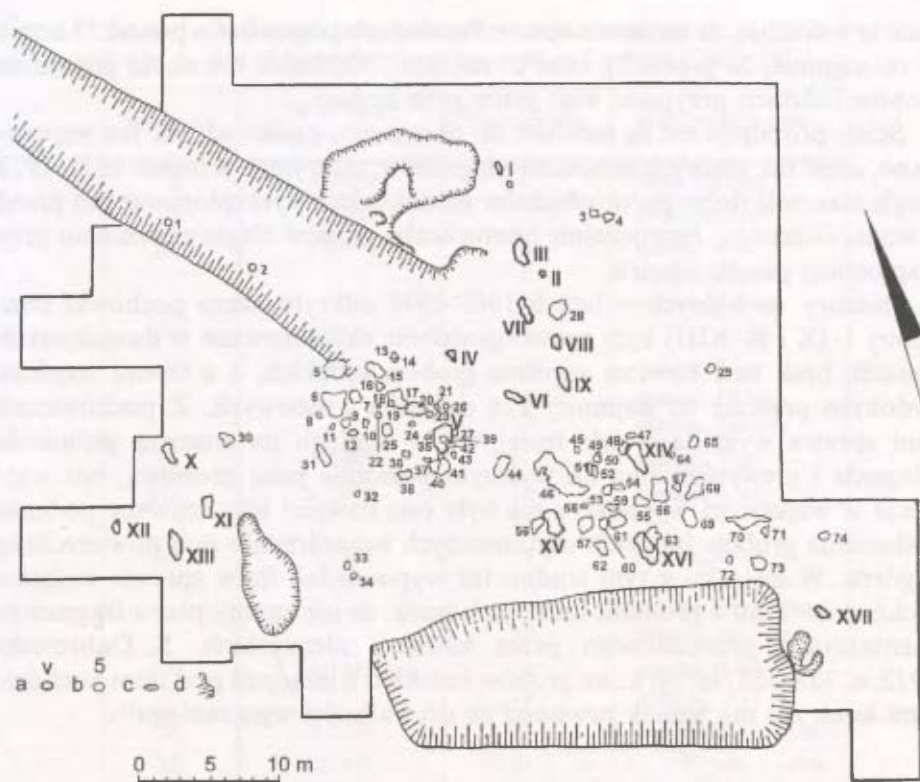
Wykopaliska i opracowania finansowane były przez różne instytucje, głównie IHKM (obecny Instytut Archeologii i Etnologii PAN), przy wydatnej pomocy Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Olsztynie. Zbadano całą powierzchnię cmentarzyska (1879 m²). Dodatkowo odsłonięto pas wokół cmentarzyska (szerokości co najmniej kilku metrów) na obszarze pozbawionym grobów w celu stwierdzenia jego rzeczywistego zasięgu. Również głębokość przekopania całej wspomnianej strefy wyklucza pozostawienie jakichkolwiek obiektów niewyeksplorowanych.

Stan zachowania obiektów zabytkowych w chwili rozpoczynania prac terenowych w roku 1969 nie był dobry ze względu na zniszczenia powstałe wskutek wybierania tam piasku przez okoliczną ludność. Ponadto usytuowanie wykopów i obiektów odsłoniętych podczas kilku sezonów w XIX i XX wieku nie jest znane, a metody wykopalisk archeologów niemieckich, mimo, jak na owe czasy, dobrego poziomu, oczywiście pozostawiały wiele do życzenia. O badaniach J. Heydecka wiemy jedynie, że określał on zasięg cmentarzyska na 45 kroków po linii wschód–zachód i 22 kroki po linii północ–południe. Z wykopalisk ekipy K. Dąbrowskiego wynika, że cmentarzysko miało odpowiednio około 45 i 55 m. Prace w roku 1894 prowadzono rowem o szerokości 1,5 m, po linii północ–południe. Rów ten jest widoczny na tle jeziora (bez wątplenia Jeziora Pisa) na rysunku zamieszczonym w opracowaniu wykopalisk J. Heydecka (1893/1895, tabl. XI).

Jakkolwiek nie umiemy wskazać terenu prac archeologów niemieckich, to jednak można sądzić, iż wiele obiektów odsłoniętych w latach 1969–1971, stanowi nie do końca przebadane przez nich groby ludzkie, jak też przeoczone groby koni. Specyficzne podłoże nie sprzyjało bowiem odkrywaniu głębiej położonych obiektów. Wzgórze morenowe, z glin zwałowych, pokrywała warstwa piasku niejednorodnej grubości. Zarówno groby ludzkie, jak i groby koni wkopywano w warstwę piasku. Głębokość zalegania szkieletów koni to czasem ponad dwa metry poniżej obecnej powierzchni wzgórza. Ponadto warunki środowiska naturalnego spowodowały, że nacieki żelaziste tworzyły się szybko, sprawiając wrażenie warstw jałowych w piasku, który calcem jeszcze nie był. Natomiast wkopy grobowe nie wyróżniały się poza bezpośrednim sąsiedztwem szkieletu konia. Tak więc pewność co do kompletności przebadania terenu uzyskiwało się dopiero po osiągnięciu gliny calcowej pod warstwą piasku.

POCHÓWKI KONI

Groby odkryte w Tumianach przed II wojną światową noszą numery od 1 do 228; numeracja ta obejmuje również pochówki koni. J. Heydeck (1893/1895) odsłonił trzy pochówki koni, w tym tylko jeden z wędzidłem. Zespół wyposażenia konia z grobu 177 znamy dzięki artykułowi W.I. Kułakowa (1989, s. 199–200, ryc. 57:2) poświęconemu materiałom przechowywanym w Prussia Museum w Królewcu, odnalezionym w Kaliningradzie. Z artykułu

Ryc. 2. Tumiany, woj. olsztyńskie. Plan cmentarzyska

a – pochówki koni oznaczone cyframi rzymskimi; b – groby ludzkie (cyfry arabskie); c – skupisko kości końskich; d – wybierzyska piasku.

Fig. 2. Tumiany, Olsztyn Voivodeship. Plan of cemetery

a – horse burial indicated by Roman numerals; b – human burials (arab numbers); c – concentrations of horse bones; d – sand pit.

W. La Baume'a wynika, że poza kilkoma pochówkami koni ujawnionymi przy wydobywaniu żwiru, z wykopalisk kuratora szkolnego L. Fromma znanych jest sześć bogato wyposażonych pochówków koni z grobów 226 i 228 (L. Fromm 1932; W. La Baume 1944, s. 13–14; V.I. Kulakov 1989, s. 200–201).

Z omawianych wykopalisk pochodzi najdłuższa seria pochówków koni z Polski, co oznacza także najliczniejszy zespół materiałów kostnych koni oraz najbogatszy zestaw elementów rzędu końskiego (rozumianego jako ekwipunek konia pod wierzch).

Podczas badań w latach 1969–1971 odkryto 74 ciałałpalne groby ludzi oraz 17 obiektów z wyróżnionymi 26 pochówkami koni (ryc. 2 : 1–XVII). Jak wynika z analizy zoologicznej, w grobach były kości 30 koni. Ponadto natrafiono na szczątki trzech koni, dawniej odkopanych i powtórnie zasypanych (zapewne z jednego z sezonów prac prowadzonych przez L. Fromma, por. W. La Baume 1944, s. 13). Przy uwzględnieniu dawniejszych odkryć,

dane te wskazują, że na cmentarzu w Tumianach pogrzebano ponad 33 konie (w co najmniej 20 grobach), oraz co najmniej 300 ludzi. Na około piętnaście grobów ludzkich przypada więc jeden grób koński.

Ścisłe proporcje nie są możliwe do określenia, ponieważ, jak już wspomniano, część tak zwanych zniszczonych grobów, odkrytych w latach 1971–1973 mogła stanowić dolne partie obiektów niedokładnie wyeksplorowanych przed II wojną światową. Jednocześnie pewna liczba grobów uległa zniszczeniu przy eksploatacji piasku i żwiru.

Obszary, na których w latach 1969–1971 odkryto liczne pochówki koni (groby I–IX i X–XIII) były prawdopodobnie eksplorowane w dawniejszych czasach, brak tam bowiem zupełnie grobów ludzkich, a z terenu wzgórza wydobyto przecież co najmniej 228 zespołów grobowych. Z pochówkami koni sprawa wygląda o tyle lepiej, że ze względu na znaczną głębokość zalegania i niewyróżnialną na wyższym poziomie jamę grobową, bez wątpienia w większości wypadków nie były one dawniej lokalizowane podczas odsłaniania grobów ludzkich usytuowanych bezpośrednio pod powierzchnią wzgórza. W związku z tym trudno też wypowiadać się w sprawie związku pochówków koni z grobami ludzi, zwłaszcza, że nie znamy planu fragmentu cmentarzyska przebadanego przez badaczy niemieckich. K. Dąbrowski (1973, s. 357–358) łączył kilka grobów ludzkich z leżącymi pod nimi pochówkami koni, nie ma jednak pewności co do trafności tego zabiegu¹¹.

KONIE

W rezultacie analizy zoologicznej szczątków koni wyróżniono 33 osobniki (K. Świeżyński 1972, por. Zestawienie 1). Według oceny odkrywców 7 grobów zawierało po jednym koniu, 7 po dwa, a 1 – trzy (dwa groby były zniszczone). W zdecydowanej większości pogrzebano całe konie. W grobie III znajdowały się kości trzech koni według zoologów, a dwóch – według dokumentacji polowej (ryc. 8), a w grobie VIII – odpowiednio cztery i dwa (ryc. 23).

Ćwiartowanie koni uprawdopodobniają owe nieliczne groby, w których kości częściowo lub całkowicie nie znajdowały się w porządku anatomicznym, a nie mamy wskazówek co do zniszczeń przypadkowych lub rabunkowych. Może się to odnosić do obiektu XV (konie pozbawione głów, ryc. 39), wspomnianego VIII oraz XIV (ryc. 37). Jednak wyniki analizy kości koni wydają się przeczyć możliwości ćwiartowania zwierząt (K. Świeżyński 1972, s. 236).

Niemal we wszystkich wypadkach konie ułożone zostały w charakterystyczny sposób – przodem dokładnie na południe lub na południe z lekkim

¹¹ Z pewną ostrożnością należy więc traktować uwagi o braku związku bogato wyposażonych grobów ludzkich, odkrytych dawniej na stanowiskach w Tumianach i Kielarach w woj. olsztyńskim, z pochówkami koni (E. Hollack, A. Bezenberger 1900; J. Jaskanis 1966, s. 57).

Tabela 1. Wykaz szkieletów koni odkrytych w Tumianach (1969–1971).
Table 1. List of horse skeletons discovered at Tumiany (1969–1971)

Nr grobu	Nr roboczy (kolejny w roku)	Nr szkieletu	Płeć i wiek konia
I	3/1970	1	jeden szkielet
II	1/1969	2, 3	dwa szkielety
III	1/1970	4	samiec, 6 lat
		5	samiec, dorosły
		6	samiec, dorosły
IV	4/1969	7	3 lata
V	3/1969	8	samiec, 9 lat
		9	samiec, 10 lat
		10	samiec, dorosły
VI	5/1969	11	samiec, 7 lat
VII	4/1970	12	samiec, 9 lat
		13	
VIII	5/1970	14	samiec, 6 lat
		15	dorosły
		16	samiec, ok. 12 lat
		17	samiec, 14–17 lat
IX	2/1969	18	samiec, 6 lat
		19	samiec, > 11 lat
X	2/1971	20	samiec (?), 1,5 roku
XI	6/1971	21	ok. 1 roku
XII	5/1971	22	samiec (?), < 1 rok
XIII	3/1971	23	2,5 roku
XIV	1/1971	24	samiec, 10 lat
		25	samiec, < 3,5 roku
XV	2/1970	26	dorosły
		27	dorosły
XVI	6/1970	28	samiec, 9–10 lat
		29	samiec, 8–9 lat
XVII	4/1971	30	samiec, 9 lat
Skupisko kości		31	samiec, 6 lat
		32	samiec, 8–9 lat
		33	samiec, 11–12 lat

odchyleniem na wschód czy też zachód¹². Podobna zasada orientowania pochówków koni występowała na wielu obszarach pruskich (J. Jaskanis 1966, s. 53; tenże 1968, s. 96–97; A. Lasota-Moskalewska, U. Perlikowska-Puszkarska 1994, s. 195–196). Aby zachować pozycję brzuszno-grzbietową, normalną dla leżącego konia, kończyny koni zostały ułożone w specjalny sposób – jedne wysunięte do przodu, inne podwinięte pod tułów (K. Świeżyński

¹² Kwestia ewentualnego oznaczania kamieniami miejsca pogrzebania konia wymaga dalszych studiów.

1972, s. 236). Sposób ułożenia zwierząt i jego regularność wskazuje na układanie ich w jamie grobowej albo już martwych, albo całkowicie nieprzytomnych. Głowy koni zwrócone są na wschód lub zachód, ale na przykład koń 30. miał głowę podciągniętą ku dołowi, pod kręgi szyjne. Takie ułożenie głowy obserwuje się w niektórych pochówkach w Tumianach, a niekiedy także na innych bałtyjskich cmentarzyskach okresów rzymskiego i wędrowek ludów (J. Jaskanis 1968, s. 89).

Zdecydowana większość pogrzebanych koni znajdowała się w pełni sił, choć można sugerować, że chowano również zwierzęta chore, zbyt młode lub za stare pod wierzch (K. Świeżyński 1972, ryc. 1, s. 236). Wszystkie nadające się do analizy osobniki to samce, najprawdopodobniej ogiery. Z analizy zoologicznej wynika, że konie pochowane w Tumianach używane były do jazdy wierzchem¹³.

WYPOSAŻENIE GROBÓW KONI

Mimo niepełnych danych, odnoszących się jedynie do niektórych partii całego cmentarzyska, można wyróżnić trzy obszary chowania koni – groby I–IX, X–XIII i XIV–XVII (ryc. 2), które wykazują również pewne odrębności w zakresie elementów wyposażenia. Najbardziej różni się od pozostałych grupa czterech pojedynczych pochówków (X–XIII), na zachodnim skłonie wzniesienia, charakteryzująca się stosunkowo ubogim wyposażeniem. Jak się wydaje, są to jedne z najwcześniejszych pochówków koni na cmentarzysku w Tumianach.

Najbogatsze groby zajmowały zapewne centralną część cmentarza na szczycie wzgórza. Tak można sądzić na podstawie wyposażenia grobu V z pochówkami trzech koni, zwłaszcza bogatego ogłowia z wędzidłem i zestawem „toaletowym” związanych z koniem 8 (ryc. 12–18).

W 14 na 17 grobów koni (przy 22 z 26 całych szkieletów koni) w Tumianach znajdowały się elementy wyposażenia. W przypadku konia 15 w grobie VIII trudno zdecydować, czy grzebień, nożyce, szczypczyki i nóż (ryc. 24c-f) wiążą się z tym pochówkiem, a nie z koniem 14. Wśród znalezisk przeważają części rzędu końskiego (sprzętu służącego do dosiadanania konia wierzchowego i kierowania nim). Są to głównie kielzna – wędzidla (21 sztuk przy znacznej większości koni)¹⁴, a także fragmenty i ozdoby ogłowia.

¹³ Na podstawie informacji ustnych K. Świeżyńskiego na temat charakterystycznych zmian na kościach koni. Określenie koni bez ogłowia jako „pociągowych” (jucznych?) wydaje się nietrafne (M. Pietrzak 1977, s. 157).

¹⁴ Ze względu na opublikowanie ostatnio opracowania M. Ørsnesa (1993), a zwłaszcza monografii J. Oexle (1992), w niniejszym artykule nie uwzględniono zagadnień rozwoju poszczególnych form kielzn. Różne zestawy elementów rzędu końskiego posłużyły M. Ørsnesowi (1993) do opracowania ich typologii. Z uwagi na wystąpienie w Tumianach form nie uwzględnionych przez Ørsnesa i potrzebę dalszych pogłębionych studiów porównawczych pomijam tutaj wspomniane typy oraz ich chronologię, podając jedynie oznaczenia stosowane przez tego autora w odniesieniu do poszczególnych części rzędu.

WĘDZIDŁA

Na cmentarzysku w Tumianach reprezentowane są dwa podstawowe typy wędzideł występujących w tym czasie w Europie: pierścieniowe oraz krępulcowe. Brak jest kielzn munsztukowych.

Przeważają wędzidła pierścieniowe (15 sztuk), w tym osiem egzemplarzy trójdzielnych (M. Ørsnes 1993, typ 1C2) – przy pochówkach koni 8 i 9 w grobie V (ryc. 13a, 17a), konia 20 w grobie X (ryc. 30a), konia 23 w grobie XIII (ryc. 35a), koni 26 i 27 w grobie XV (ryc. 40a, 40b), koni 28 i 29 w grobie XVI (ryc. 44a, 46a) oraz siedem egzemplarzy dwudzielnych (M. Ørsnes 1993, typ 1C1) – przy pochówku konia 10 w grobie V (ryc. 18), konia 12 w grobie VII (ryc. 21a), konia 19 w grobie IX (ryc. 26b), konia 21 w grobie XI (ryc. 32a), koni 24 i 25 w grobie XIV (ryc. 38a, 38b), konia 30 w grobie XVII (ryc. 50).

Najbogaciej zdobione ogłowia miały wędzidła pierścieniowe trójdzielne, z wyjątkiem zespołu z egzemplarzem dwudzielnym z grobu końskiego XVII.

Z wędzideł dwudzielnych na uwagę zasługują trzy o szczególnie dużej średnicy pierścieni (9,0–11,0 cm, M. Ørsnes 1993, typ 2A), odkryte w obiektach: IX (ryc. 26b, 27) oraz dwa w XIV (ryc. 38a, 38b). Z obserwacji J. Oexle (1992, s. 105) wynika, że na obszarze Niemiec pierścienie wędzideł o dużych średnicach wykonywano we wczesnym okresie merowińskim. Maleją one stopniowo w późniejszym okresie.

Wędzidła krępulcowe wystąpiły z pewnością w pięciu przypadkach – przy pochówku koni 2/3 w grobie II (ryc. 6a-c, 7), konia 5 w grobie III (ryc. 10j), konia 11 w grobie VI (ryc. 19), konia 13 w grobie VII (ryc. 21e), konia 14 w grobie VIII (ryc. 24a) oraz w jednym prawdopodobnie – przy pochówku konia 4 w grobie III (ryc. 9a). Ich formy odznaczają się dużą różnorodnością. Tak więc mamy do czynienia z krępulcami-pobocznicami rogowymi (zachował się jeden: w grobie końskim II; ryc. 6a-c, 7). Jest to rodzaj kielzna uważany za zaczerpnięty z wzorów awarskich. Krępulce z materiałów organicznych w Europie Zachodniej wychodzą z użycia w drugiej połowie VI w. (J. Oexle 1992, s. 105–106; por. również J. Hampel 1905, s. 246, ryc. 582). Na terenach bałtyjskich występowanie wpływów awarskich dotyczy wieku VII (J. Kowalski 1991, s. 81).

Pozostałe cztery egzemplarze mają metalowe pobocznice różnych kształtów: żelazne o łopatkowatych końcach (w grobie III, przy koniu 5; ryc. 10j; M. Ørsnes 1993, typ 5C1); o końcach wygiętych (w grobie VII, przy koniu 13; ryc. 21e; M. Ørsnes 1993, typ 5C3); proste (w grobie VIII, przy koniu 14; ryc. 24a; M. Ørsnes 1993, typ 5C2) oraz brązowe z poziomym żłobkowaniem (w grobie VI, przy koniu 11; ryc. 19). Wszystkie one mają odpowiedniki na innych terenach europejskich (por. J. Hampel 1905, s. 245, ryc. 580). Za stosunkowo późne odmiany (pojawiające się w końcu VI w.) uznawane są kielzna z pobocznicami żłobkowanymi, wygiętymi, lub z łopatkowato rozszerzonymi końcami (J. Oexle 1992, s. 106). W wypadku Tumian żelazne pobocznice o łopatkowatych końcach (z grobu III, przy koniu 5; ryc. 10j) były bardzo starannie zdobione srebrem).

OGŁOWIA

Na podkreślenie zasługuje udokumentowanie *in situ* kilku kompletów ogłowia, umożliwiających wykonanie rekonstrukcji rysunkowych (zespołów z lat 1969–71: ryc. 3–4; dla dawnych odkryć: ryc. 5), jak też rekonstrukcji z zastosowaniem oryginalnych zabytków przymocowanych do odtworzonego

Ryc. 3. Rekonstrukcja ogłowia na podstawie części rzędu odkrytych przy koniu 8 w grobie V w Tumianach.

Rys. K. Milewski

Fig. 3. Reconstruction of bridle on the basis of harness fittings found near horse 8 in grave V at Tumiany.

Drawn by K. Milewski

Ryc. 4. Rekonstrukcja ogłowia na podstawie części rzędu odkrytych przy koniu 30 w grobie XVII w Tumianach.

Rys. K. Milewski

Fig. 4. Reconstruction of bridle on the basis of harness fittings found near horse 30 in grave XVII at Tumiany.

Drawn by K. Milewski

ogłowia skórzanego¹⁵. W. La Baume (1944, s. 13–14) na podstawie znanych przed II wojną światową kilku zespołów rzędu końskiego z Tumian, wyróżnił

¹⁵ Są to dwa ogłowia ze skóry z żelaznymi wędzidłami, ozdobionej oryginalnymi okuciami metalowymi (wyk. W. Machowicz), eksponowane na czasowej wystawie pt. „Bałowie – północni sąsiedzi Słowian”, otwartej w 1978 r. w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie i przez kilkanaście lat prezentowanej w wielu miastach Europy (D. Jaskanis, M. Kaczyński 1989).

Ryc. 5. Rekonstrukcja ogłowia na podstawie części rzędu odkrytych w Tumianach przez L. Fromma (na podstawie W. La Baume'a 1944, ryc. 18).

Rys. K. Milewski

Fig. 5. Reconstruction of bridle on the basis of harness fittings found at Tumiany by L. Fromm (after W. La Baume 1944, Fig. 18).

Drawn by K. Milewski

nawet ogłowia typu Daumen (niemiecka nazwa Tumian). Kryterium zaliczenia do tego rodzaju rzędu końskiego nie zostało wyraźnie sprecyzowane. Główne elementy stanowiły krzyżkowate rozdzielacze, podłużne okucia prostokątne, sprzączki i jęczyzkowate (lub lancetowate) okucia końca rzemieni, wędzidła natomiast mogły być zarówno proste – pierścieniowe, jak też z pobocznkami.

Najkompletniejsze ogłowie znajdowało się w grobie końskim XVII przy koniu 30 (ryc. 4 oraz ryc. 50). Brakowało najprawdopodobniej jedynie dwóch płaskich, prostokątnych okuć rzemieni. Rzemienie ogłowia – policzki, naczółek, nachrapnik, a także niespotykany w innych przypadkach rzeźbię środkowy, idący wzdłuż grzbietu głowy, okute były płaskimi, prostokątnymi okuciami (M. Ørsnes 1993, typ X jako „inne okucia”), ułożonymi podłużnie. Przedzielały je małe okucia prostokątne, ułożone poprzecznie. W miejscach skrzyżowań rzemieni znajdowały się krzyżkowate łączniki (M. Ørsnes 1993, typ 9D1) opatrzone wypukłymi, ozdobnymi guzami. Dwa końce rzemieni na środku głowy zakończone były jęczyczkowatymi okuciami (M. Ørsnes 1993, typ 9F). Rzemienie – naczółek i podgardle zapinano na dwie sprzączki po obu stronach głowy konia. Wędzidło z ogłowiem i wodzami łączyły skuwki.

Większość elementów rzędu końskiego z Tumian nosiła zdobienia, począwszy od prostego ornamentu na pierścieniach wędzideł, przez ornament puncowany wzdłuż krawędzi okuć, ozdobne guzy i tarczki, pokrywane srebrem, a w jednym przypadku złotem (tarczka z obiektu V, koń 8, ryc. 13e; M. Ørsnes 1993, typ 9D2), aż do inkrustowania srebrem (pobocznicę z grobu III, koń 5, ryc. 10j). Ten rodzaj zdobienia ma liczne odpowiedniki w inwentarzach cmentarzysk rządowych kręgu merowińskiego.

SPRZĄCZKI POPRĘGU

Cennym uzupełnieniem znajomości ekwipunku koni, w tak zwanym okresie wędrowek ludów są znaleziska zespołów z Tumian zawierające sprzączki od popręgu¹⁶. Chodzi zwłaszcza o charakterystyczne duże żelazne, niezdobione sprzączki o prostokątnej ramie, których usytuowanie w pobliżu boku konia, w trzech przypadkach na cmentarzysku w Tumianach (przy koniu 20 z grobu X: ryc. 29c, 30c; koniu 23 z grobu XIII: ryc. 34d, 35d; oraz koniu 27 z grobu XV: ryc. 39d, 40d) jest bardzo sugestywne¹⁷. Inne sprzączki, przypuszczalnie od popręgu, mniejsze, owalnego lub nerkowatego kształtu (przeważnie zdobione) pochodzą z obiektów: VII – koń 12 (ryc. 20c, 21c), IX – koń 18 (jedna – zapewne jednak jak na popręg zbyt mała: ryc. 25a, 26a) i koń 19 (dwie, ryc. 25e-f, 28e-f), XI – koń 21 (ryc. 31b, 32b), XVII – koń 30 (ryc. 49c, 51c).

¹⁶ Ze względu na brak twardego siodła i używanie jedynie przypuszczalnie derki lub poduszek do siedzenia, zapewne poprawniej byłoby wiązać je z powężem (M. Gradowski, Z. Żygułski 1982, s. 96).

¹⁷ Podobne sprzączki znane są z pochówków koni także z innych cmentarzysk bałtyjskich, na przykład z kurhanu 25 ze Szwajcarii w woj. suwalskim (J. Jaskanis 1966, ryc. 5) oraz z grobu 3 z Sątoczna w woj. olsztyńskim (A. Lasota-Moskalewska, U. Perlikowska-Puszkarska 1994, s. 193, ryc. 2).

PRZYBORY DO PIELĘGNACJI KONI

W zespołach przedmiotów z grobów koni w Tumianach, poza częściami rzędu końskiego, na szczególną uwagę zasługują zestawy lub pojedyncze przedmioty służące do pielęgnacji konia – jego sierści, grzywy i ogona oraz kopyt, a może także i do zabiegów weterynaryjnych (na temat chorób koni z Tumian por. K. Świeżyński 1972, s. 236). Takie przybory występowały niemal wyłącznie w grobach, w których pogrzebano więcej niż jednego konia, a zatem także najlepiej wyposażonych (groby III, V, VII, VIII, IX i XVI). Tylko w jednym obiekcie, w grobie XVII, natrafiono na szczątki jednego konia.

Pięć grzebieni odkrytych w latach 1969–1971 w Tumianach należy do trzech odmian. Trzykrotnie wystąpiły bogato ornamentowane grzebienie z wyodrębnionym grzebieniowatym uchwytem oraz pochewką z poziomą beleczką (grób VII, koń 12 i/lub 13, ryc. 22f; VIII, koń 14 i/lub 15, ryc. 24c; IX, koń 19, ryc. 28g). Grzebienie te należą do grupy wywodzącej się z III typu według S. Thomas (1960, s. 108, ryc. 55 – podobne do grzebienia z Oberflacht w Schwarzwaldzie z VI w.). Ze względu na kształt i typ zdobienia mają one bliskie analogie w Skandynawii, na przykład w kurhanie 2 w Högom w Szwecji z około 500 r. (P.H. Ramqvist 1992, s. 103–104, ryc. 57–60, tabl. 73 : 25, 77 : 25) i w Skedemosse na Olandii o podobnej chronologii (U.E. Hagberg 1967, t. 1, s. 63–64, ryc. 49, 52). Znane są także z Gotlandii (B. Nerman 1935, ryc. 547a, b).

Inną odmianę stanowił grzebień z dzwonowatym uchwytem, odkryty w grobie III, przy koniu 4 (ryc. 9g). Również i on wiąże się z III typem według S. Thomas, ma jednak bezpośrednie wzory (również w zakresie zdobienia) w zespołach zachodniobałtyjskich z wczesnej fazy (D) okresu wędrówek ludów (Gašior, d. pow. Mrągowo; J. Okulicz 1973, ryc. 217d).

Inaczej wygląda grzebień z wąskimi okładzinami z grobu V, znaleziony przy koniu 8 (ryc. 14j). Ze względu na wielkość – 21,5 cm długości – należałoby go nazwać raczej zgrzebl¹⁸ – choć z germańskich cmentarzysk rzędowych znane są okazy o wiele dłuższe, na przykład okaz z grobu 41 w Schretzheim niedaleko Ulm miał 33,5 cm długości (U. Koch 1977, t. 2, tabl. 16 : 12).

Wszystkie grzebienie były ornamentowane. Zdobienia mniejszych grzebieni (ryc. 9g, 22f, 24c, 28g) to przede wszystkim żłobki przykrawędne, oczka, półkola i kółka na okładzinach, a także pochewkach oraz żłobki poprzeczne na beleczkach tych pochewek. Jedyne długi grzebień (ryc. 14j) ma grupy oczek na skrajnych płytkach zębatych i w środkowej części wąskich okładzin, ukośną kratkę na okładzinach oraz rząd oczek na grzbiecie.

Grzebieni i nożyce wystąpiły razem w pięciu przypadkach (grób III – koń 4, ryc. 9g-h; V – koń 8, ryc. 14j-k; VII – koń 13, ryc. 22f-g; VIII – ryc. 24c-d, IX – koń 18, ryc. 28g-h). Także przy koniu 3 w grobie 226, podczas badań

¹⁸ Niemal równie duży grzebień z badań niemieckich w Tumianach z lat dwudziestych znajduje się w zbiorach Muzeum Mazurskiego w Olsztynie.

w 1930 roku L. Fromma, odkryto na pewno grzebień i nożyce (W. La Baume 1944, s. 13; V.I. Kulakov 1989, s. 201, ten ostatni nie wymienia jednak nożyc). W innych dwóch grobach (grób XVI – koń 29, ryc. 48l i XVII, ryc. 51b) wystąpiły nożyce, lecz nie znaleziono w nich grzebieńi¹⁹.

W grobie III, przy koniu 4, leżał grzebień, nożyce oraz nóż o łukowatym kształcie (ryc. 9g-i). Także w innych obiektach nożyce i grzebieńie znajdowane były zawsze tuż obok siebie przy tylnej części szkieletu konia.

Najpełniejszy zestaw, składający się z grzebieńia, nożyc, noża oraz szczypczyków odkryto w grobie VIII, koń 14 i/lub 15 (ryc. 24c-f). Usytuowanie wszystkich tych przedmiotów w jednym miejscu świadczy o przechowywaniu ich zapewne razem w rodzaju woreczka (ryc. 23).

Istnienie podobnych zespołów przyborów związanych z pielęgnacją koni daje się zaobserwować w okresie wędrówek ludów na szerszych terenach Europy. Najdoskonalszym przykładem jest wyposażenie pochówki ludzkiego z kurhanu 2 z Högom w Szwecji. W bardzo bogatym grobie, poza wieloma innymi przedmiotami złożono kompletne ogłowie konia, drugie wędzidło, a także pas z przytroczonymi między innymi: grzebieńiem w futerales i skórzanej torebce, szczypczykami, nożami oraz nożycami w drewnianych pudełkach i w skórzanej sakiewce. Inna sakiewka zawierała jeszcze inne drobne przybory „toaletowe” (szczątki pasa i jego rekonstrukcja por. P.H. Ramqvist 1992, s. 100–126, ryc. 53–77).

Podobny zestaw odkryto również w wyposażeniu kurhanu 2 kultury zachodniobałtyjskiej późnego okresu rzymskiego z miejscowości Szwajcaria, woj. suwalskie. W grobie znajdowało się między innymi wędzidło, ogłowie końskie z wędzidłem, grzebień, dwie pary szczypczyków, nożyce i nóż (J. Antoniewicz, M. Kaczyński, J. Okulicz 1958)²⁰.

Być może blacha brązowa znaleziona w pobliżu nożyc przy boku konia 29 w XVI grobie końskim z Tumian (ryc. 48l) stanowiła okucie futerału do przechowywania przyborów toaletowych, o ile nie była częścią pochwy innego przedmiotu (sztyletu?) lub ozdobą rzemieni rzędu (por. elementy rzędu końskiego z pochówek w Valsgårde, G. Arwidsson 1942; 1954; 1977).

¹⁹ Również nożyce wystąpiły w kurhanach 2 i 25 w Szwajcarii, woj. suwalskie. W Niemczech, wiele grobów pochodzących z okresu merowińskiego, w których inwentarzu znajdowały się elementy rzędu końskiego, zawierało nożyce i grzebień (por. J. Oexle 1992).

²⁰ Na podstawie odkryć w Tumianach, gdzie zestawy „toaletowe” w sposób jednoznaczny dotyczą koni, można sugerować, że przynajmniej część ekwipunku pośmiertnego ludzi wiązała się z funkcją osób zajmujących, z racji rzeczywistej lub symbolicznej opieki nad stadami, koni wysoką pozycję społeczną (por. J. Jaskanis 1966; 1968; P.H. Ramqvist, M. Müller-Wille 1988). Tak należałoby interpretować niektóre znaleziska rzędu końskiego wraz z przyborami „do pielęgnacji koni” w grobach ludzkich. Należy jednak dodać, że grzebień, nożyce, szczypczyki i nóż wchodziły w skład typowych przyborów noszonych przy boku zarówno przez mężczyzn, jak i przez niektóre kobiety u Longobardów, Franków i Alamanów w okresie merwińskim (por. między innymi W. Menghin, 1985, ryc. na s. 82). Przedmioty te mogłyby więc w grobie końskim zastępować pochówek właściciela zgodnie z zasadą *pars pro toto*. Pomijam tu zagadnienie symbolicznego znaczenia włosów jako siedliska świętości i siły życiowej.

Bardzo podobne dwie blachy brązowe z nitami, o długości 12,9 cm oraz 8,0 cm i szerokości 1,8 cm oraz 1,5 cm odkryto w grobie z 2 poł. VII w. w Au niedaleko Ainach w Niemczech, wraz z kośćmi konia (F. Stein 1967, s. 219–220, tabl. 76: 1a,1b,2a,2b).

INNE ELEMENTY WYPOSAŻENIA

W grobie XIII, na wysokości brzucha konia 23 znajdował się przedmiot żelazny złożony z trzech obejm połączonych pierwotnie żelazną blachą (ryc. 34e, 35e). Najprawdopodobniej stanowił on okucie pochwy, przytraczonej do boku konia, kryjącej drewniany trzonek – na przykład toporzysko broni obuchowej. Taką interpretację potwierdza odkrycie podobnych obejm wraz z toporkiem w grobie 635 z pochówkiem konia w Tiszafüred na Węgrzech, z późniejszego jednak okresu (É. Garam 1987, s. 70, ryc. 112). Również we wspomnianym wyżej kurhanie 2, z późnego okresu rzymskiego ze Szwajcarii w woj. suwalskim odkryto toporek oraz nierozpoznane przedmioty, z których jeden mógłby być futerałem dla toporzyska (J. Antoniewicz, M. Kaczyński, J. Okulicz 1958).

Brak broni w pochówkach koni w Tumianach wiąże się z ogólnym zwyczajem niewkładania jej do grobów grupy olsztyńskiej kultury zachodnio-bałtyjskiej. W okresie wpływów rzymskich topory były jednym z najpowszechniej używanych rodzajów broni u Bałtów zachodnich (W. Nowakowski 1994; 1995, s. 36–38). Ze względu na formę wspomnianego zabytku, nie może być raczej mowy o żelaznych elementach siodła (na temat siodła por. W. La Baume 1944, s. 15; B. Arrhenius 1983, s. 63–66, ryc. 13–15; P.H. Ramqvist 1992, s. 78–86, ryc. 45–48; M. Ørsnes 1993, s. 271–275).

Na cmentarzysku w Tumianach nie odkryto strzemion. Natrafienie na terenach bałtyjskich na strzemiona z tak wczesnego okresu nie wydaje się wykluczone²¹. Jest to prawdopodobne z uwagi na dalekosiężne kontakty ludności grupy olsztyńskiej²² i występowanie strzemion w Skandynawii w okresie Vendel (Valsgårde) oraz u Awarów (G. Arwidsson 1954, s. 71–77; taż 1983; O. Kleemann 1956; A.K. Ambroz 1973; I.L. Kyzlasov 1973; T. Baranowski 1974).

Fragmenty naczyń glinianych, nielicznie znajdowane w grobach koni, najprawdopodobniej nie stanowiły wyposażenia tych obiektów, a pochodzą ze zniszczonych grobów ludzkich. Świadczy o tym fragment popielnicy z okienkiem odkryty przy pochówku konia 8 w grobie V (ryc. 15f)²³.

Podobnie ma się zapewne sprawa z kośćmi świni, znalezionymi w grobie końskim III.

²¹ Wbrew opinii W. Świętosławskiego 1990, s. 32.

²² Zob. wyżej przypis 1.

²³ Popielnice z okienkami służyły wyłącznie do składania prochówków ludzkich. Dokładna charakterystyka naczyń glinianych występujących w grobach „grupy olsztyńskiej” znajdzie się w pełnym opracowaniu cmentarzyska w Tumianach.

CHRONOLOGIA I UWAGI KOŃCOWE

Nasuwa się przypuszczenie, że grupa ludzka, zamieszkująca osadę (stanowisko 2) i chowająca swych zmarłych na omawianym cmentarzu (stanowisko 1) w Tumianach, i jak większość ludzi przypisująca określone znaczenie stronom świata, krainę zmarłych umieszczała gdzieś na Południu. Cmentarzysko leży bowiem około 500 m dokładnie na południe od osiedla, a wszystkie pochowane konie skierowane są przodem ku południowi. Mogły być to reminiscencje rzeczywistego wywodzenia się przynajmniej części omawianej grupy z Południa.

Jedną z nierozstrzygniętych kwestii dotyczących cmentarzyska w Tumianach pozostaje związek pochówków koni z grobami ludzi. Jak wynika z analizy innych cmentarzysk bałtyjskich, na których pogrzebano większą liczbę koni (J. Jaskanis 1966, s. 50; 1968, s. 93), zdarzają się przypadki, gdy konie chowane były oddzielnie, bez obserwowalnego związku z grobami ludzkimi (por. także J. Oexle 1984; A. Lasota-Moskalewska, U. Perlikowska-Puszkarska 1994, s. 195–196). Taka sytuacja teoretycznie mogła wystąpić również w Tumianach (grzebanie koni jako zwierząt ofiarnych ze względu na ważne dla społeczności wydarzenie, w tym także na przykład w związku ze śmiercią człowieka, którego grób usytuowano jednak w innej części cmentarza).

Również charakter domieszek kości koni, ponad zachowane w porządku anatomicznym, występujących w grobach końskich, jest trudny do wyjaśnienia. Może wchodzić w grę celowe umieszczenie poza całymi, także i części koni. Nie jest też wykluczone przypadkowe dostanie się do grobu kości ze starszych pochówków (na temat cząstkowych pochówków koni występujących u Bałtów J. Jaskanis 1966, s. 50–53; tenże 1968, s. 93–97; por. także A. Lasota-Moskalewska, U. Perlikowska-Puszkarska 1994, s. 196–197).

Szczególnie trudne kwestie dotyczące chronologii późnego odcinka okresu wędrówek ludów mogą zostać częściowo rozwiązane właśnie dzięki zespołom pochodzącym z obiektów tak zwanej grupy olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej. Próby w tym zakresie datują się jeszcze na początki badań nad „masurgermanische Kultur”. Ważnych ustaleń dostarczył H. Kühn (1940; 1956; 1974; 1981) i J. Werner (1950; 1951; 1960; 1984). Zagadnieniami chronologii grupy olsztyńskiej zajmował się w swych pracach J. Okulicz (1973; 1988; 1989). Dwa artykuły K. Godłowskiego (1974; 1981) jedynie marginalnie dotyczyły zagadnień poruszanych w niniejszym opracowaniu (por. również K. Godłowski 1983). Pewne próby ujęć syntetycznych okresu wędrówek ludów na ziemiach zachodniobałtyjskich poczynił J. Kowalski (1991)²⁴.

²⁴ Dziękuję mgr. J. Kowalskiemu za udostępnienie niepublikowanego maszynopisu pracy o chronologii okresu wędrówek ludów, jak również wszystkim, którzy pomogli mi w pisaniu niniejszego artykułu, szczególnie prof. dr. hab. J. Okuliczowi-Kozarynowi.

Brak jest dotychczas monografii tak zwanej grupy olsztyńskiej (próba W.I. Kułakowa dotyczy w zasadzie materiałów uzyskanych przed II wojną światową²⁵). Pojawiają się jednak opracowania niektórych aspektów tego fenomenu kulturowego (J. Okulicz 1988; W. Nowakowski 1980; 1989; 1995, s. 20–22).

Większość zespołów wyposażenia grobów koni z Tumian możemy datować tylko ogólnie na wiek VI lub raczej na jego drugą połowę, i/bądź na początek wieku VII²⁶. W schemacie chronologicznym, proponowanym przez J. Okulicza (1988, s. 106–109; tenże 1989, s. 91), byłaby to faza E2 – klasyczna, zwana też tumiańską, datowana na okres od drugiej ćwierci do końca VI w. oraz część fazy E3, przypadająca na przełom VI i VII w. (lub faza E2 według podziału J. Kowalskiego 1991, s. 73–81).

Do wczesnej części fazy E2 (E2a) według klasyfikacji J. Kowalskiego należy najprawdopodobniej grób koński XIII (koń 23 z unikatową, hybrydową sprzączką ogłowia, ryc. 35b). Wyrób ten zdobiony jest główkami ptaków (gryfów?) i nawiązuje do wcześniejszych sprzączek z główkami zwierząt (H.W. Böhme 1974; 1986). Dookoła zewnętrznego brzegu nieruchomej ramki znajdują się wypustki – uszka, jak na zapinkach typu Tumiany-Dour (J. Werner 1951; J. Okulicz 1989, s. 92–93; J. Kowalski 1991, s. 76). Zabytek ten można datować na czasy około połowy wieku VI.

Zapewne z tej samej fazy, E2, pochodzi także inkrustowane srebrem kielno z grobu III, koń 5 (ryc. 10j). Można przypuszczać, że jest to przedmiot importowany.

Rogowe krępulce-pobocznicze mają analogie w materiałach awarskich (J. Hampel 1905, s. 246, ryc. 582). Zniszczony grób II, w którym odkryto jeden taki egzemplarz wiąże się z fazą E3, według podziału J. Kowalskiego (1991, s. 81), to jest z wiekiem VII.

Wyposażenie grobów koni w Tumianach, podobnie jak inwentarz ciało-palnych grobów ludzkich, świadczy o licznych i rozległych kontaktach ludności grupy olsztyńskiej, o ponadregionalnych prądach obejmujących w VI–VII w. znaczne połacie Europy²⁷.

Wyniki analiz metaloznawczych przedmiotów z grobów koni w Tumianach zdają się potwierdzać interregionalny charakter „grupy olsztyńskiej”

²⁵ W tym miejscu nie przeprowadzam dyskusji z ustaleniami chronologicznymi W.I. Kułakowa (1989) ze względu na niewielkie ich znaczenie dla datowania grobów koni, a przede wszystkim z uwagi na schematyczność i brak sprecyzowanych kryteriów szczegółowych podziałów proponowanych przez tego autora.

²⁶ Dokładne przesłedzenie form i chronologii elementów rzędów końskich pochodzących z badań cmentarzyska w Tumianach w woj. olsztyńskim, dla osiągnięcia wyników porównywalnych na przykład z bardzo starannym opracowaniem J. Oexle (1992) wymaga jeszcze wielu analiz. Niniejszy artykuł jest jedynie próbą zmierzającą w tym kierunku.

²⁷ Bardzo interesująca jest dyskusja nad etnicznym charakterem grupy olsztyńskiej – „konglomeratu bałtyjsko-germańsko-słowiańskiego” (m.in. E. Šturms 1950; W. Nowakowski 1980; 1989; 1995, s. 20–22; J. Okulicz 1988; 1989, gdzie dalsza literatura). Nie stanowi to jednak tematu tego artykułu.

(por. Z. Hensel 1996, s. 132). Zaskakująca, na pierwszy rzut oka, zbieżność technologii stopów miedzi wyrobów z Tumian oraz z anglosaskiego stanowiska Spong-Hill we wschodniej Anglii (Z. Hensel 1996, s. 132) wskazuje na możliwość tak dalekich koneksji, których istnienie już zresztą sugerowano w polskiej literaturze na podstawie innych zjawisk kulturowych (J. Gąssowski 1973, s. 190; J. Okulicz 1989, s. 92)²⁸.

Skład chemiczny stosowanych stopów świadczy, iż ludność użytkująca cmentarz w Tumianach chętnie stosowała – zarówno dla ludzi, jak i dla koni – ozdoby z mosiądzu, którego barwa wiernie przypomina złoto. Jest to charakterystyczne dla szerszych terenów bałtyjskich (por. A. Bezzenberger 1904; T. Dziekoński 1973). Samo złoto odkryto w Tumianach jedynie w postaci folii pokrywającej ozdobę ogłowia (grób V, koń 8, ryc. 13e).

Obecnie trudno jest jeszcze wyróżnić wyroby miejscowe²⁹, choć produkcja przedmiotów z metali nieżelaznych została potwierdzona znaleziskiem resztek pracowni złotnika (obiekt 3/1973) na terenie osady w Tumianach (stanowisko 2), należącej do tej samej grupy ludzkiej co omawiane cmentarzysko (T. Baranowski, K. Dąbrowski, D. Kowalczyk, K. Meyza 1975, s. 212–214). W tym samym dużym obiekcie (mieszkalno-produkcyjnym) natrafiono na czaszkę konia w sytuacji stratygraficznej sugerującej, iż czaszka ta stanowiła ofiarę zakładzinową (T. Baranowski, K. Dąbrowski, D. Kowalczyk, K. Meyza 1975, s. 213, ryc. 2)³⁰.

Chronologia pochówków koni zostanie uściślona w monografii cmentarzyska w Tumianach. Wyjaśnienia wymaga na przykład, dokładne datowanie grzebieni oraz różnice w konstrukcji kielzn między grupami kulturowymi z Pojezierza Mazurskiego, a użytkownikami cmentarzysk rządowych okresu merowińskiego³¹. Dalszych studiów wymaga kwestia oddziaływań anglosaskich oraz ludów koczowniczych, a także ogólniejsza sprawa wpływu bizantyjskiego ekwipunku jeździeckiego, na elementy rzędu końskiego używane przez ludy zamieszkujące Europę środkową i północną³².

²⁸ Wyjaśnienie charakteru takich powiązań wymaga przeprowadzenia jeszcze wnikliwych studiów. Brak jest też wystarczająco długiej serii analiz metaloznawczych dotyczącej wyrobów z omawianego okresu z terenów północnych Niemiec.

²⁹ Jest to prostsze w przypadku niektórych ozdób z grobów ludzkich z Tumian, stanowiących naśladownictwa wzorów zachodnioeuropejskich.

³⁰ Podobne znalezisko znane jest także z protojałowieskiej osady w Osinkach w woj. suwalskim (J. Okulicz 1963, s. 199).

³¹ Jak może to być trudne świadczy przykład analizy chronologii grobów z Högom w Szwecji (P.H. Ramqvist 1992, s. 222–223).

³² Brak opracowań bizantyjskich rzędów końskich podkreślała J. Oexle (1992).

ANEKS

OPISY GROBÓW

Groby koni (ryc. 2a) noszą cyfry rzymskie (I–XVII). W nawiasach podano oznaczenia wstępne. Ostateczną – ciągłą numerację nadano po zakończeniu prac w terenie. Podobnie jak w przypadku grobów ludzkich (ryc. 2b), nie obejmuje ona obiektów zbadanych przez Niemców. Na rycinach literowe oznaczenia elementów wyposażenia w zasadzie odpowiadają numerom na planach. Rozbieżności zaznaczono w podpisach. Skorygowano kierunek północny z pierwszych publikacji (K. Dąbrowski 1970a; 1970b; 1973; 1975a; 1975b; T. Baranowski, K. Dąbrowski, W. Zajączkowski 1972a; K. Świeżyński 1972).

Przedmioty żelazne były z reguły skorodowane, wobec tego w opisach pomijano tę informację. Wymiary przedmiotów odpowiadają wymiarom tych okazów w obecnym stanie ich zachowania.

Skrót CL oznacza Centralne Laboratorium IHKM (obecnie IAE) PAN w Warszawie, a następujące po nim liczby – numer analizy metalu, z którego wykonano dany przedmiot.

I. (nr roboczy 3/1970), zniszczony (bez rysunku).

Koń nr 1 – płeć i wiek nieokreślone.

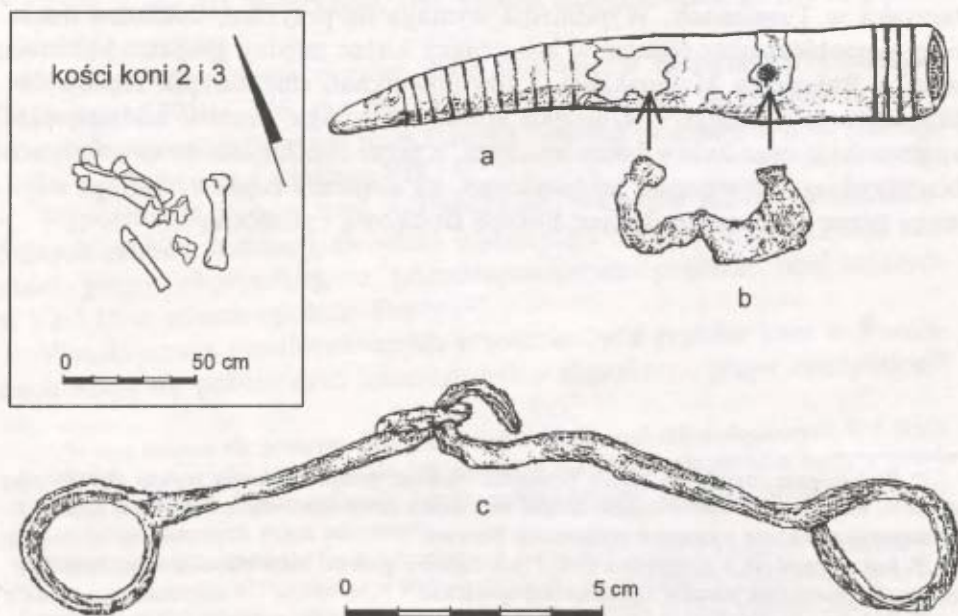
Na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi na wtórnym złożu odsłonięto kilka kości konia (przednie i tylne kończyny).

Wyposażenie: brak.

II. (1/1969), zniszczony, ryc. 6.

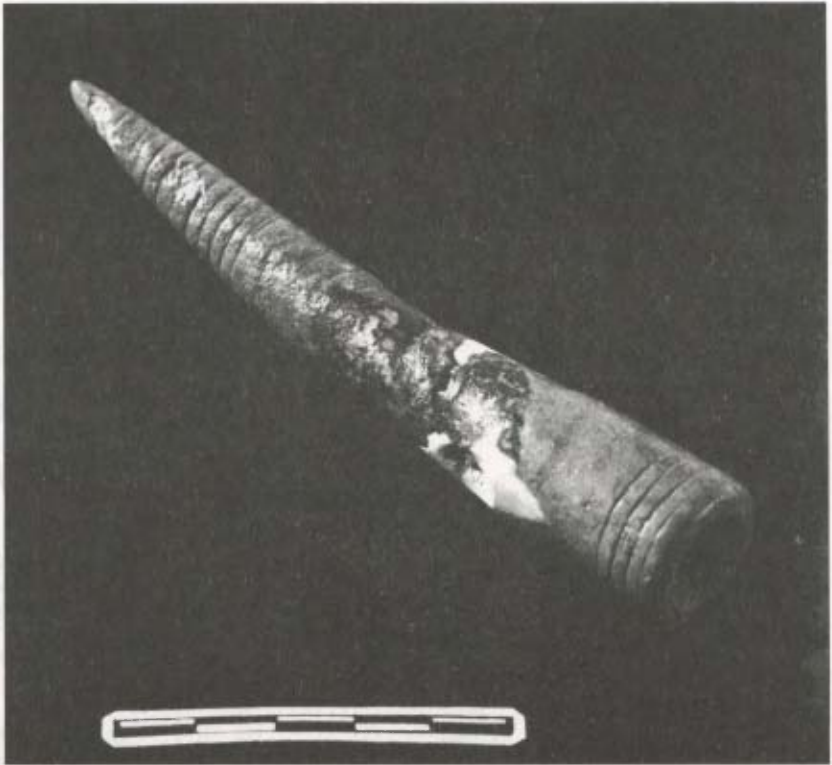
Konie: 2 i 3 – płeć i wiek nieokreślone.

Jama grobowa zniszczona przez spychacz. Przemieszane kości koni.

Ryc. 6. Tumiany, woj. olsztyńskie. Zniszczony grób koński II. Układ kości koni 2 i 3 (z lewej u góry) oraz wyposażenie.

Fig. 6. Tumiany, Olsztyn Voivodeship. Remains of horse grave II, position of bones of horses 2 and 3 (at top left) and grave furniture.

Ryc. 7. Tumiany, woj. olsztyńskie. Krępulec rogowy z grobu II.

Fot. S. Biniewski

Fig. 7. Tumiany, Olsztyn Voivodeship. Antler bit from Grave II

Photo S. Biniewski

Wyposażenie (bez możliwości przypisania określonemu koniowi):

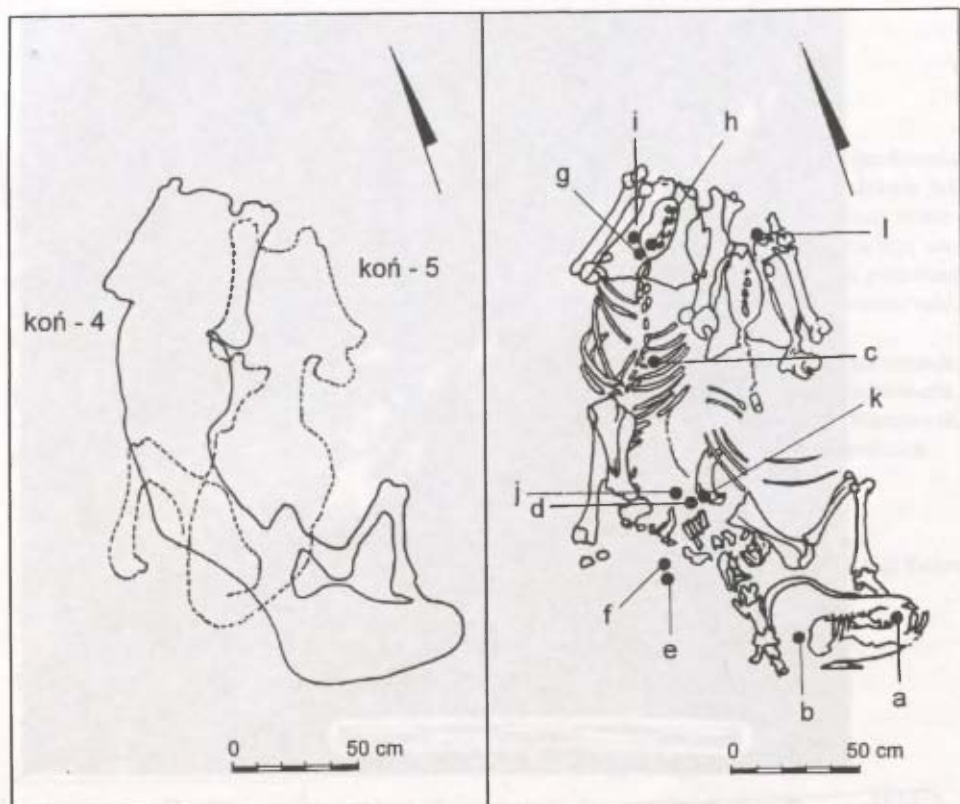
Rząd koński

Wędzidło żelazne, łamane, dwudzielne, ogniwa zakończone pierścieniami wygiętymi z tego samego pręta, dł. całkowita 19,0 cm (bez pierścieni ok. 13 cm), \varnothing pierścieni ok. 2,8 cm (ryc. 6c). Krępulec wędzidła, z rogu jelenia (?) z tulejką, uszkodzony w miejscu pierwotnego osadzenia żelaznego zaczepu, zdobiony na końcach dookołnymi liniami, dł. 12,1 cm, \varnothing przy tulejce 2,1 cm, \varnothing otworu tulejki 1,5 cm (ryc. 6a, 7). Fragmenty *przedmiotów* żelaznych, dł. 1,2–3,7 cm, w tym zaczep do przymocowania rzemieni ogłowia i zabezpieczający krępulec przed wypadnięciem (ryc. 6b).

III. (1/1970), ryc. 8.

Konie: 4 – samiec, 6 lat; 5 – samiec, dorosły; 6 – samiec, dorosły.

Na głębokości 40–85 cm odsłonięto szkielety dwóch koni w układzie anatomicznym (według analizy zoologicznej w zespole znajdowały się kości co najmniej trzech koni), obok siebie, w pozycji brzuszno-grzbietowej, przodem zwrócone na południe, z wysuniętymi do przodu lub podgiętymi nogami. Głowa konia 4 odgięta była ku wschodowi, a konia 5, usytuowanego częściowo nad koniem 4, do tyłu. Przydzielenie niektórych przedmiotów do określonego konia może być dyskusyjne, na przykład fragmentów umieszczonych na ryc. 8d i 9d, a także grzebienia, nożyc i noża. W tym przypadku zestaw wspomnianych przedmiotów mógł być związany z koniem 5.

Ryc. 8. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób III

Z lewej: ułożenie koni 4 i 5; z prawej: rozmieszczenie elementów wyposażenia.

Fig. 8. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave III.

On the left – position of horses 4 and 5; on the right – position of the elements of the grave furniture.

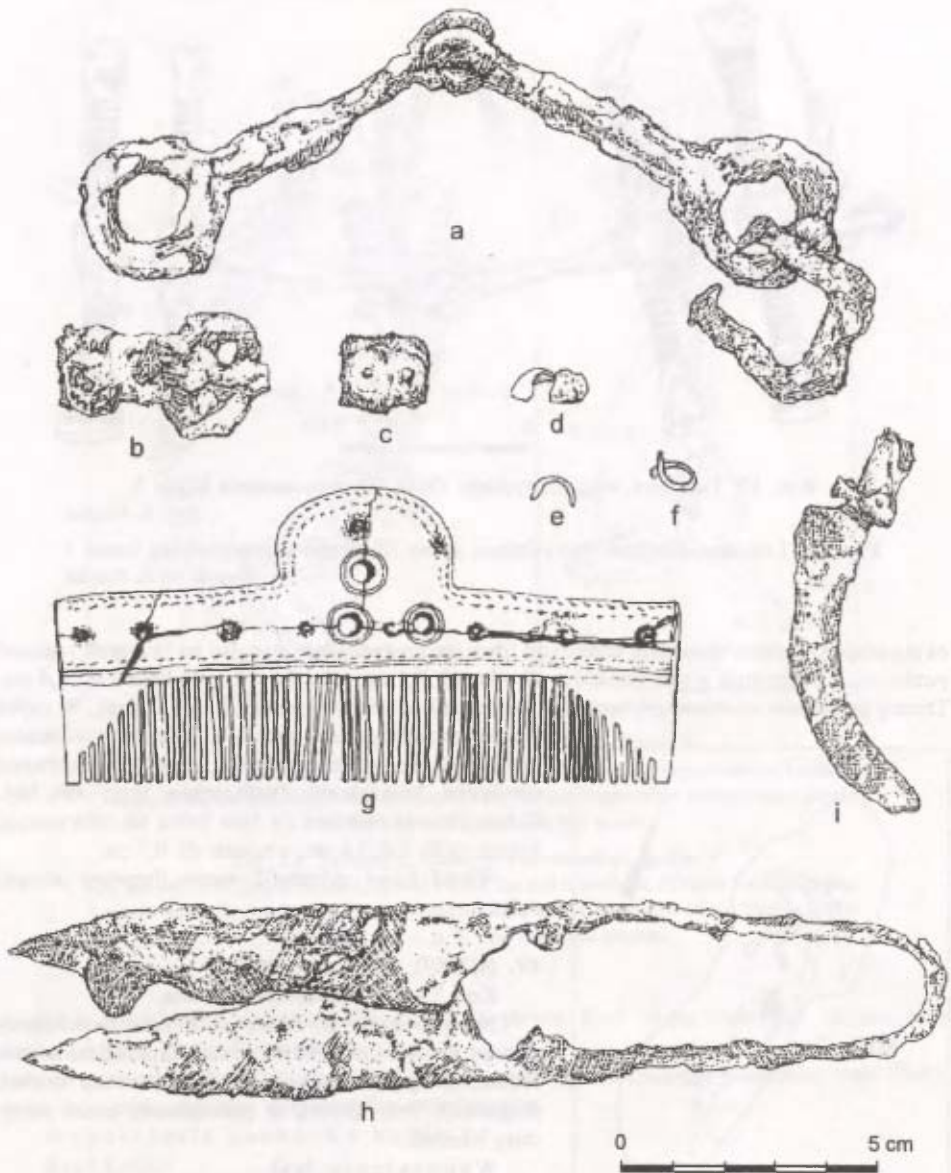
Wyposażenie pochówku konia 4:

Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, dwudzielne, ogniwa zakończone pierścieniami z tego samego pręta, dł. całkowita 16,0 cm (bez pierścieni 11,0 cm), \varnothing pierścieni 3,0 cm, grubość pierścieni ok. 0,8 cm (ryc. 9a), w jednym z pierścieni żelazny zaczep. Na lewym boku głowy *sprzączka* żelazna, o owalnej ramce, z nitami, dł. 4,0 cm, \varnothing 2,3 cm, dł. kolca 1,9 cm, szer. okucia 1,3 cm (ryc. 9b). Przy żebrach prostokątny fragment okucia żelaznego z dwoma nitami, 1,6 \times 1,2 cm, dł. nitów 0,3–0,5 cm (ryc. 9c). W innych miejscach trzy ułamki *folii* srebrnej, jeden na ułamku przedmiotu z brązu oraz cztery fragmenty brązu, 0,4–0,7 cm (ryc. 9d). Cztery fragmenty *zgiętego drutu* brązowego, dł. 0,8–1,0 cm, (ryc. 9e, 9f).

Inne

Pod miednicą konia, na głęb. 117 cm od powierzchni. *Grzebień* rogowy, trójwarstwowy, jednostronny z dzwonowatym uchwytem, uszkodzony, z szerokimi płaskimi okładzinami, z sześciu płytek zębatych, łączony dziewięcioma nitami z żelaza; dł. grzebienia 12,1 cm, szer. 6,0 cm, dł. nitów 0,7–1,0 cm. Zdobiony dwoma rzędami ukośnych kresek dookoła górnej krawędzi, pojedynczą linią takich kresek wzdłuż dolnej krawędzi okładziny. Na środku okładzin trzy niesymetrycznie rozmieszczone koliste otwory, otoczone dookólnymi rowkami (ryc. 9g). *Nożyce* żelazne, dł. zach. 17,8 cm (ryc. 9h). Analiza: CL 4689.00. Fragment łukowatego *noża* żelaznego (ostrze na krawędzi zewnętrznej), dł. 7,5 cm (ryc. 9i). W okolicy tylnych kończyn,

Ryc. 9. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób III, wyposażenie konia 4.

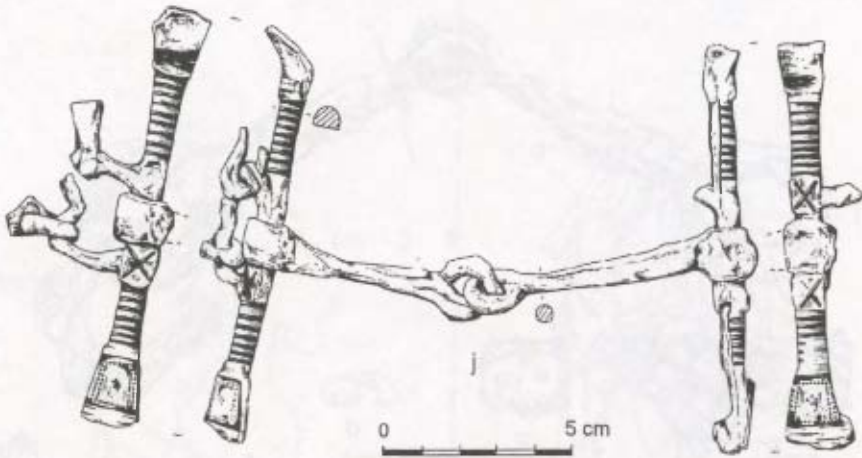
Fig. 9. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave III. Items accompanying horse 4.

zapewne związany z koniem 4, fragment żelaznego okucia rzemienia, z dwóch blaszek, z dwoma nitami, dł. 2,5 cm, szer. 1,1 cm, dł. nitów 0,7 cm (jak ryc. 9c).

Wyposażenie pochówku konia 5:

Rząd koński

W pysku wędzidło żelazne, dwudzielne, z dwoma pobocznicami z kabłąkami i skuwkami rzemieni, inkrustowane srebrem, dł. ok. 15,0 cm, pobocznice dł. 11,2 i 10,8 cm, o spłaszczonych, rozszerzonych końcach (górne wygięte), szer. na końcach 1,0 i 1,2 cm oraz 1,5 i 1,8 cm, końce

Ryc. 10. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób III, wyposażenie konia 5.

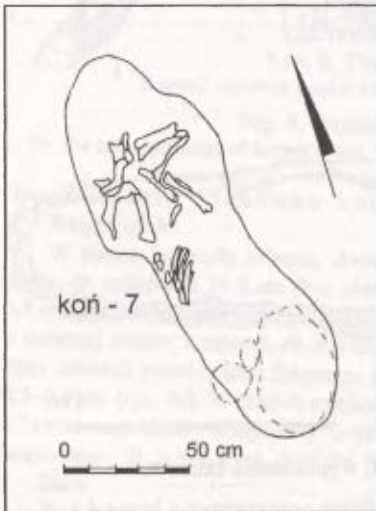
Rys. E. Pazyna

Fig. 10. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave III. Items accompanying horse 5

Drawn by E. Pazyna

okute trapezowatymi blaszkami srebrnymi (dwie zachowane), zdobionymi na brzegach rzędami punktów, a w centrum grupą punktów, dł. blaszek 1,5 cm, szer. 1,1 i 1,6 cm oraz 1,0 i 1,4 cm. Trzony pobocznic zdobione piętnastoma i szesnastoma paskami srebra o szer. 0,1 cm. W części środkowej pobocznic, u nasady kabłąków prostokątne zgrubienia do 0,5 cm grubości, zdobione srebrnymi ukośnymi krzyżykami (zachowane trzy; ryc. 10j). Cztery skuwki rzemieni (w tym jedna na oderwanym kabłąku) dł. 2,4–3,8 cm, z nitami dł. 0,7 cm.

Wśród kości zidentyfikowano *fragment szczęki świni*.

Ryc. 11. Tumiany, woj. olsztyńskie. Zniszczony grób IV.

Linią przerywaną zaznaczono położenie kamieni ponad jamą grobową.

Fig. 11. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, Remains of grave IV.

The broken line marks the position of stones beyond the grave pit.

IV. (4/1969), zniszczony, ryc. 11.

Koń 7 – płeć nieokreślona, 3 lata.

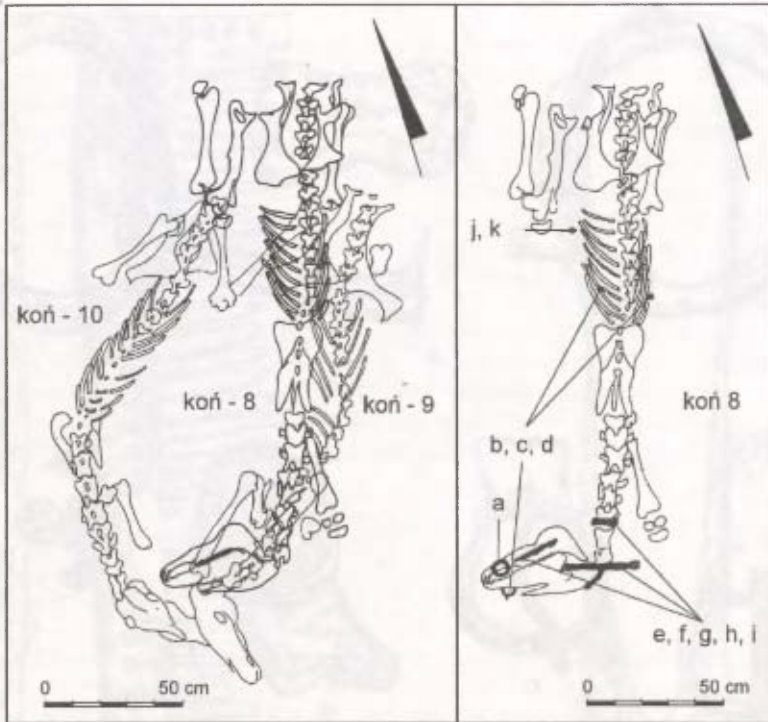
Na głębokości 60–80 cm odsłonięto uszkodzony szkielet konia ułożonego na brzuchu, przodem na południe, ze zgiętymi nogami. Z łba pozostały drobne fragmenty. Przy głowie, w południowej części jamy, duży kamień.

Wyposażenie: brak.

V. (3/1969) ryc. 12, 16, 3.

Konie: 8 – samiec, 9 lat; 9 – samiec, 10 lat; 10 – samiec, dorosły.

Pochówki trzech koni (liczba zgodna z oceną zoologów) odsłonięto poniżej zarysów grobu ludzkiego 14/69. Konie leżały w pozycji brzuszno-grzbietowej, przodem na południowy-zachód. Koń 8 znajdował się na głębokości 110–130 cm, głową ku zachodowi, ze zgiętymi nogami. Konie 9 i 10 łukowato wygięte, z głową na południe, oba na głębokości 115–150 cm.

Ryc. 12. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób V

Z lewej: ułożenie koni 8, 9 i 10; z prawej: położenie elementów wyposażenia konia 8. Uwaga: dokładne rozmieszczenie sprzączek – b, c, d oraz fragmentów skórzanego ogłowia z okuciami – e, f, g, h, i, nie jest znane.

Fig. 12. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave V

On the left: position of horse 8, 9, and 10; on the right: position of items accompanying horse 8 (note: the precise position of buckles b, c, d, and fragments of the leather bridle with fittings e, f, g, h, and i are not known).

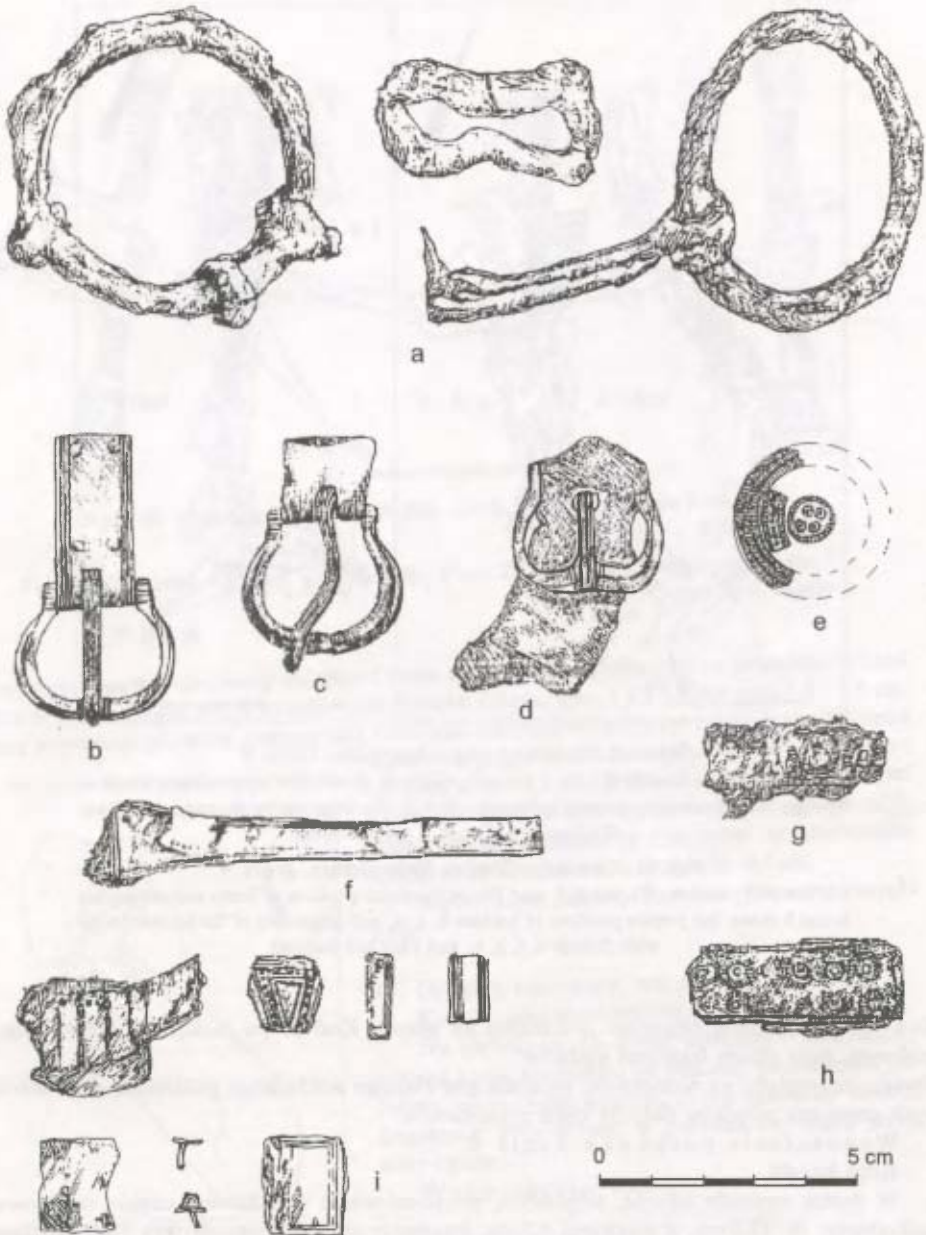
Koń 9 z kompletnym ogłowiem skórzanim na głowie. Koń 10 po zachodniej stronie jamy grobowej, przy głowie fragment wędzidla.

Uwaga: ze względu na niemożność ustalenia pierwotnego dokładnego położenia, część literowych oznaczeń zabytków dotyczy kilku przedmiotów.

Wyposażenie pochówku konia 8:

Rząd koński

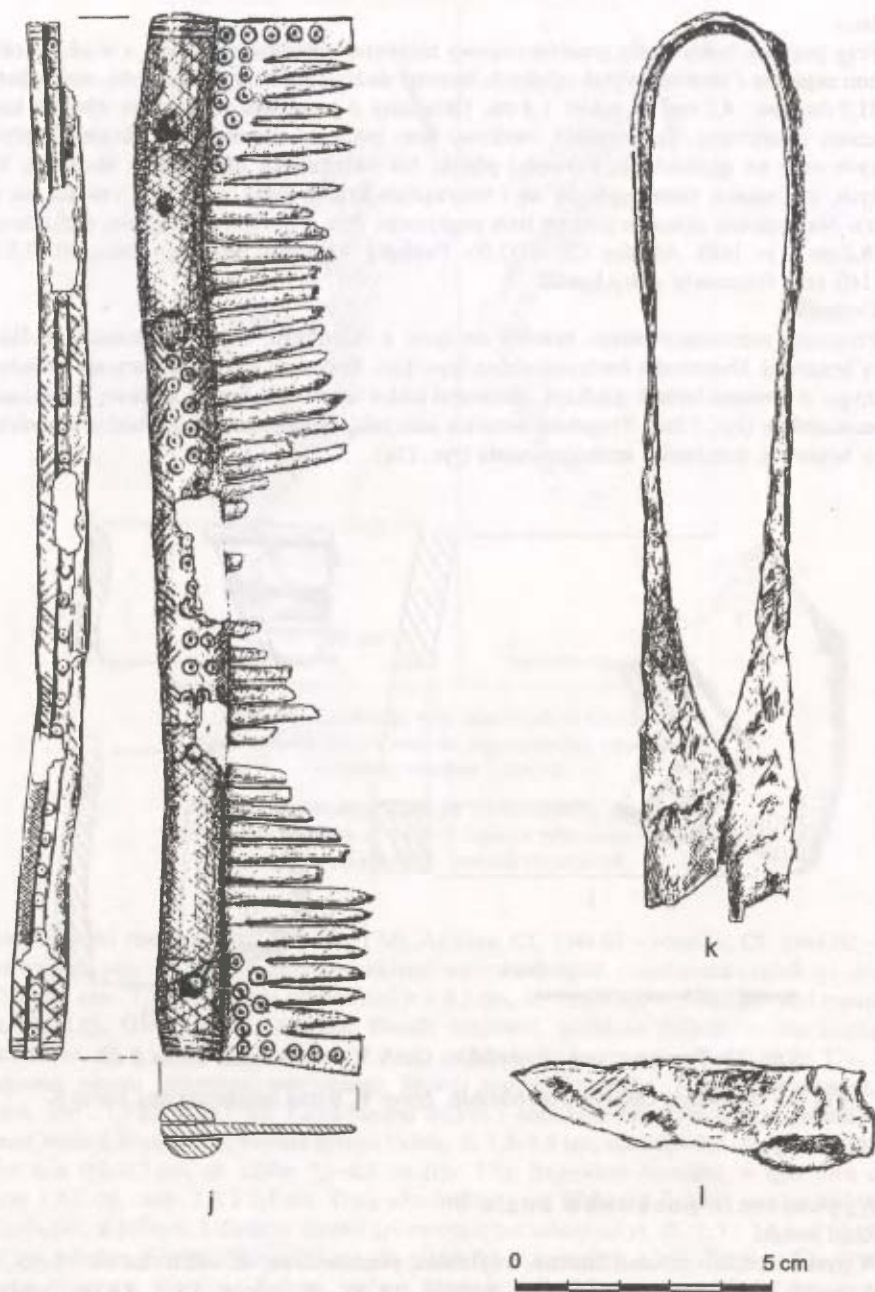
W pysku *wędzidło* żelazne, trójdzielne, pierścieniowe, z ósemkowatą częścią środkową, uszkodzone, dł. 11,0 cm, \varnothing pierścieni 6,3 cm, fragmenty skuwek rzemieni (ryc. 13a). Analiza: CL 4694.00. Trzy brązowe omegowate *sprzączki* do pasa, zdobione (liniami poprzecznymi nasady ramki, wzdłuż kolca oraz wzdłuż krawędzi okuć), uszkodzone, dł. 5,8, 4,2 i 3,2 cm, \varnothing ramy 3,2, 3,3 i 3,1 cm, dł. kolca 3,2, 3,1 cm i 3,3 cm, szer. okucia 1,7 cm, dł. nitów 0,1–0,6 cm, jedna *sprzączka* na kawałku skórzanego *rzemienia* z dziesięcioma nitami, dł. rzemienia 4,8 cm, szer. 2,4 cm (ryc. 13b, 13c, 13d). Zachowane inne fragmenty *rzemieni*. Brązowe *okucie* końca paska ze zgiętej blaszki, zdobione liniami wzdłuż krawędzi, uszkodzone, z dwoma nitami, dł. 8,8 cm, szer. skuwki 1,7 cm, dł. nitów 0,6–0,8 cm, z fragmentem *paska* (ryc. 13f). Analiza: CL 3939.00. Fragmenty żelazno-brązowej *kolistej tarczki*, zdobionej nacinanym drutem oraz punktami, pokrytej folią złotą i srebrną, \varnothing ok. 3,0 cm, z czterema nitami brązowymi (ryc. 13e).

Ryc. 13. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób V, wyposażenie konia 8.

Fig. 13. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave V. Items accompanying horse 8.

Analizy: CL 3942.01, CL 3942.02; CL 3942.03. Dwa fragmenty *okuc* żelazno-brązowych, zdobionych kółkami i liniami z nacinanego drutu, z nitami, pokrytych srebrną folią, dł. 4,5 i 3,7 cm, nity brązowe o dł. 0,6–0,9 cm, zachowane kawałki *rzemienia* (ryc. 13g, 13h). Analiza: CL 3938.00. Kilkadziesiąt *blaszek* i *okuc* srebrnych, brązowych lub żelaznych, zdobionych

Ryc. 14. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób V, wyposażenie konia 8 cd.

Fig. 14. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave V. Items accompanying horse 8.

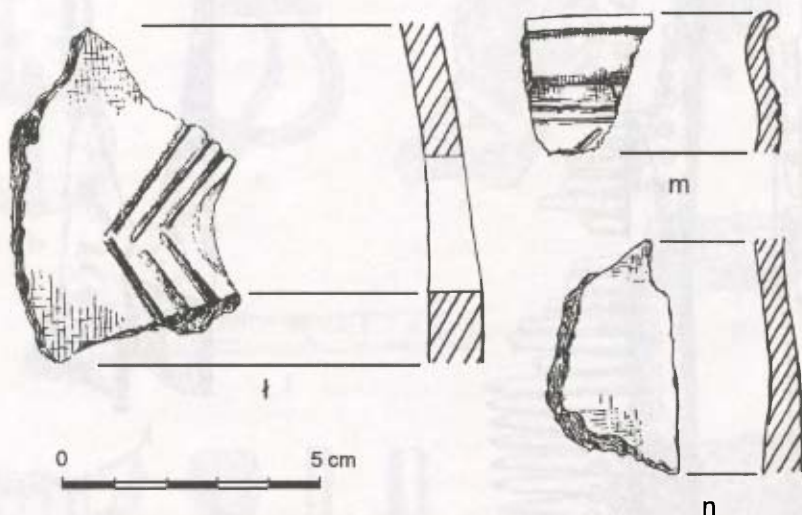
liniami i/lub punktami wzdłuż krawędzi, wiele uszkodzonych, część pokryta folią srebrną, dł. 0,4–2,8 cm, szer. 0,4–1,9 cm, z nitami o dł. 0,3–1,1 cm, zachowane fragmenty rzemieni oraz luźne nitki brązowe (ryc. 13i). Analiza: CL 3941.00.

Inne

Przy prawym boku konia *grzebień* rogowy trójwarstwowy jednostronny, z wąskimi okładzinami zapewne z czterech płytek zębatach, łączony siedmioma nitami żelaznymi, uszkodzony. Dł. 21,5 cm, szer. 4,2 cm, dł. nitów 1,4 cm. Okładziny o przekroju w kształcie odcinka koła. Ornament obustronny, symetryczny, oczkowy przy bocznych krawędziach skrajnych płytek zębatach oraz na grzbiecie na krawędzi płytek. Na okładzinach ornament z ukośnych linii prostych, po bokach przecinających się i tworzących kratkę gęstą wewnątrz, rzadszą na zewnątrz. Na końcach okładzin po trzy linie poprzeczne (ryc. 14j). *Nożyce* żelazne, uszkodzone, dł. 18,2 cm (ryc. 14k). Analiza CL 4693.00. Ponadto fragment żelaznego *noża*, dł. 7,3 cm (ryc. 14l) oraz fragmenty *skóry* konia.

Ceramika

Fragment ornamentowanego brzuśca *naczynia* z okienkiem, o powierzchniach gładkich, barwy brązowej. Domieszka średnioziarnista (ryc. 15f). Fragment krawędzi *naczynia* ornamentowanego, o powierzchniach gładkich, miejscami lekko szorstkich, barwy żółtawej. Domieszka drobnoziarnista (ryc. 15m). Fragment brzuśca *naczynia*, o powierzchniach lekko szorstkich, barwy brązowej, domieszka średnioziarnista (ryc. 15n).

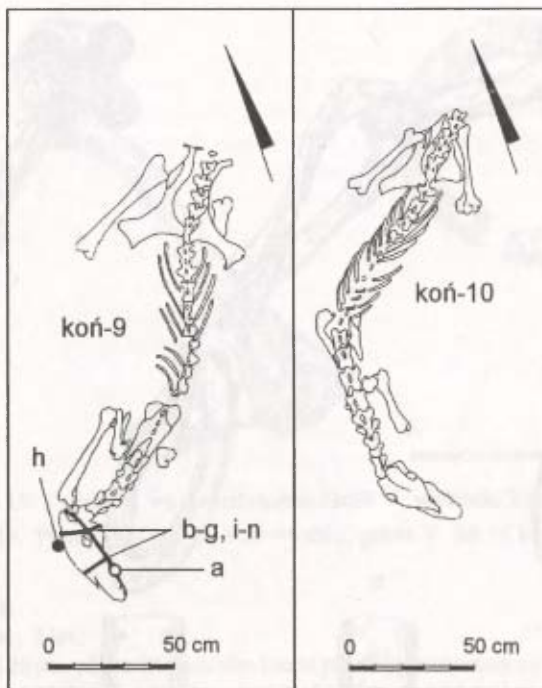
Ryc. 15. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób V, wyposażenie konia 8 cd.

Fig. 15. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave V. Items accompanying horse 8.

Wyposażenie pochówku konia 9:

Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, łamane, trójdzielne, pierścieniowe, dł. całkowita ok. 18 cm., dł. ósemkowej części środkowej 5,3 cm, grubość 0,6 cm, dł. ogniwi 7,9 i 8,4 cm, grubość 0,7–1,2 cm, \varnothing pierścieni 5,4–5,8 cm, na kółkach fragmenty skuwek rzemieni (ryc. 17a). W innych miejscach trzy omegowate *sprzączki* do pasa, brązowe, zdobione (liniami poprzecznymi u nasady ramki, wzdłuż kolca oraz wzdłuż krawędzi okuć), dwie mają po dwa nity, jedna – cztery, dł. sprzączek 5,0–5,3 cm, \varnothing 3,0 cm, dł. kolca 2,7 cm, szer. okucia 1,6 cm, płaskie główki nitów \varnothing 0,3 cm, dł. nitów 0,3–0,6 cm, kawałki *rzemieni* (ryc. 17e, 17f, 17g). Trzy *rozetki* brązowe, z pięciu kolistych tarczek zdobionych koncentrycznymi kółkami każda, część centralna większa o \varnothing 1,2 cm, cztery dookoła o \varnothing 0,8 cm, wymiary rozetek 2,1 \times 2,1 cm, każda po pięć

Ryc. 16. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób V
Z lewej: ułożenie konia 9 wraz z rozmieszczeniem wyposażenia;
z prawej: ułożenie konia 10.

Fig. 16. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave V
On the left: position of horse 9 together with accompanying
objects, on the right: position of horse 10.

nitów, kawałki *rzemieni* (ryc. 17b, 17c, 17d). Analiza: CL 3944.01 – rozetka, CL 3944.02 – nit. Dwa wygięte *okucia* brązowe, zdobione liniami wzdłuż krawędzi, z sześcioma i czterema nitami, dł. 3,9 cm, szer. 1,7 cm, płaskie główki nitów \varnothing 0,2 cm, dł. nitów 0,1–0,5 cm, kawałki *rzemienia* (ryc. 17i, 17j). Dwa *okucia* z wygiętej blaszki brązowej, zdobione liniami wzdłuż krawędzi, uszkodzone, dł. 6,5 i 4,9 cm, szer. 1,6 i 1,2 cm, z nitami i fragmentami *rzemienia* (ryc. 17k, 17l). Fragment *okucia* żelaznego, zdobionego liniami wzdłuż krawędzi, z nitom brązowym, dł. 7,8 cm, szer. 1,5 cm (ryc.17h). Kilkadziesiąt całych i ułamków brązowych *okuć*, zdobionych liniami wzdłuż krawędzi, z dwoma nitami każde, dł. 1,3–1,8 cm, szer. 0,5–0,6 cm, płaskie główki nitów o \varnothing 0,2–0,3 cm, dł. nitów 0,1–0,6 cm (ryc. 17i); fragmenty *rzemieni*, w tym dwa o dł. 2,1 cm i 4,0 cm, szer. 1,6 i 1,8 cm. Dwa *okucia* brązowe, zdobione liniami wzdłuż krawędzi, uszkodzone, z jednym i dwoma nitami (pierwotnie po cztery nity), dł. 1,5 i 1,6 cm, szer. 1,2 i 1,6 cm, płaskie główki nitów \varnothing 0,2 cm, dł. nitów 0,1–0,5 cm (ryc. 17m). Analiza: CL 3945.00. *Okucie* brązowe, zdobione liniami wzdłuż krawędzi, dł. 4,7 cm, szer. 0,8–1,7 cm, kawałki *rzemienia* (ryc. 17n).

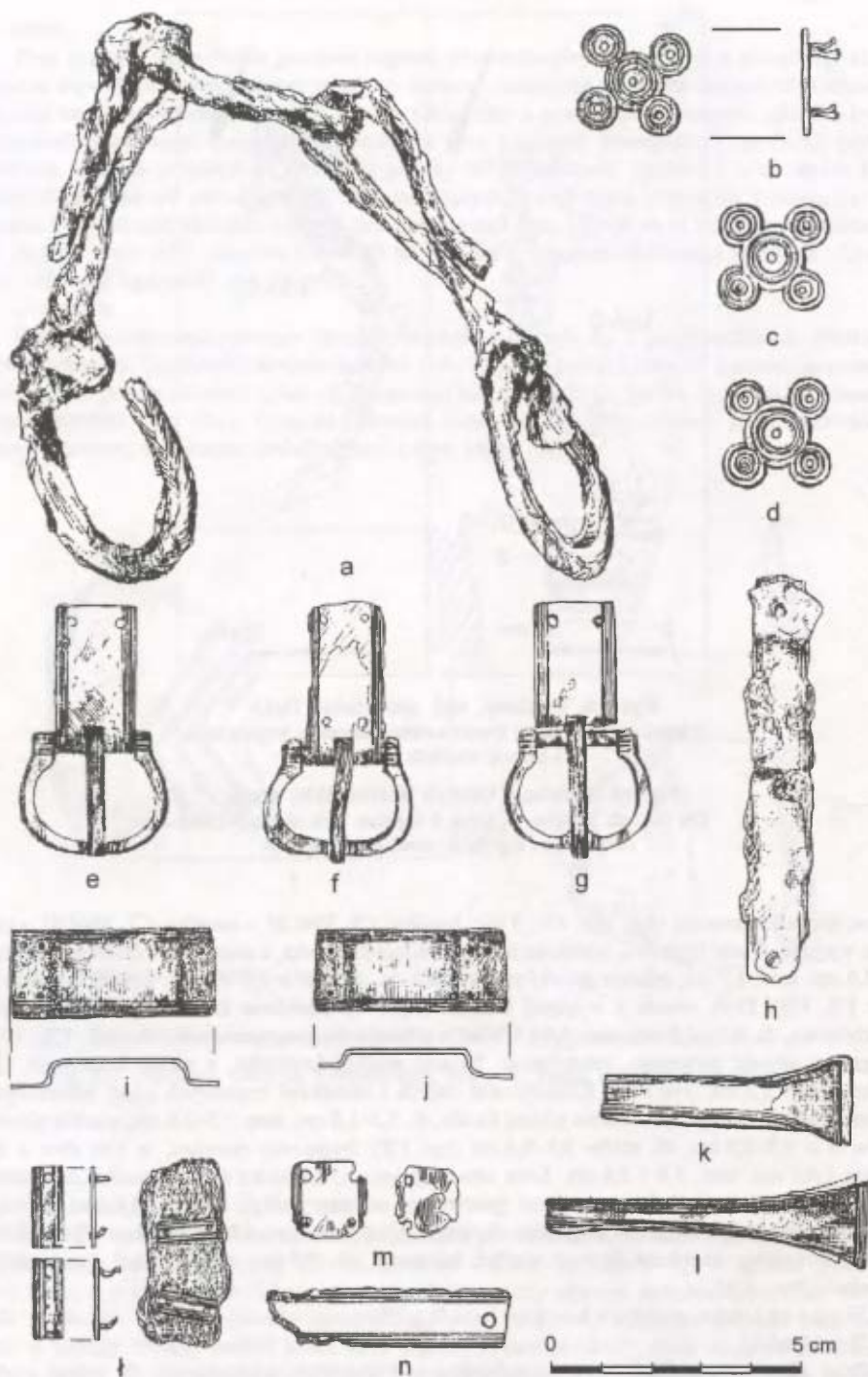
Wyposażenie pochówku konia 10:

Rząd koński

Przy głowie *wędzidło* żelazne, dwudzielne, pierścieniowe, uszkodzone, dł. jednej części 9,6 cm, \varnothing kółka 5,0 cm, grubość 1,0 cm (ryc. 18).

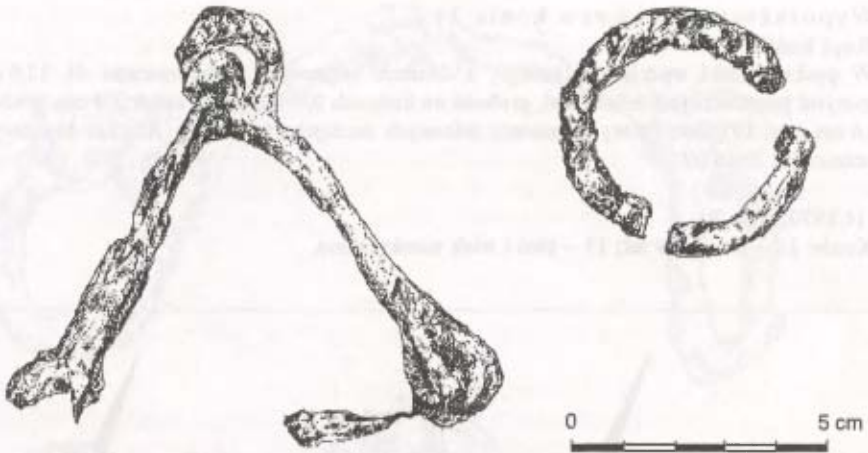
Ceramika

Cztery fragmenty *naczyń* barwy brązowej, domieszka grubo- i średnioziarnista.

Ryc. 17. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób V, wyposażenie konia 9.

Fig. 17. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave V. Items accompanying horse 9.

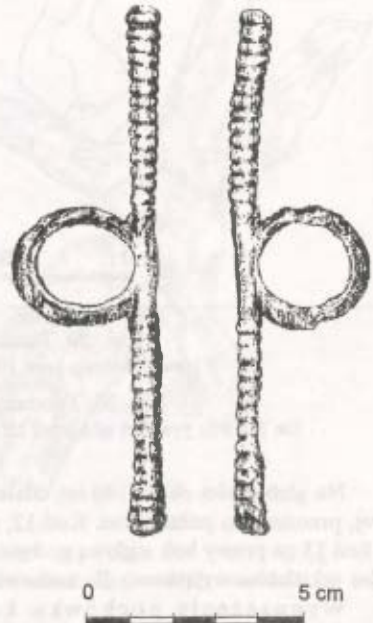
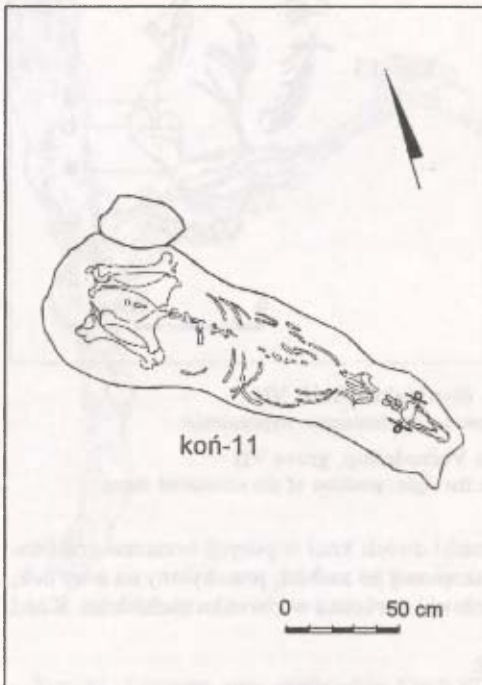
Ryc. 18. Tumiány, woj. olsztyńskie. Grób V, wędzidło konia 10.

Fig. 18. Tumiány, Olsztyn Voivodeship, grave V. Bit of horse 10.

VI. (5/1969), ryc. 19.

Koń 11 – samiec, 7 lat.

Na głębokości 120 cm odsłonięto szkielet konia przodem zwrócony na południowy-wschód, w pozycji brzuszno-grzbietowej, z kończynami podwiniętymi pod tułów. W północno-zachodniej części jamy grobowej duży kamień.

Ryc. 19. Tumiány, woj. olsztyńskie. Grób VI, ułożenie konia 11 oraz pobocznicę jego wędzidła.

Fig. 19. Tumiány, Olsztyn Voivodeship, grave VI, position of horse 11 and cheek-pieces of its bit.

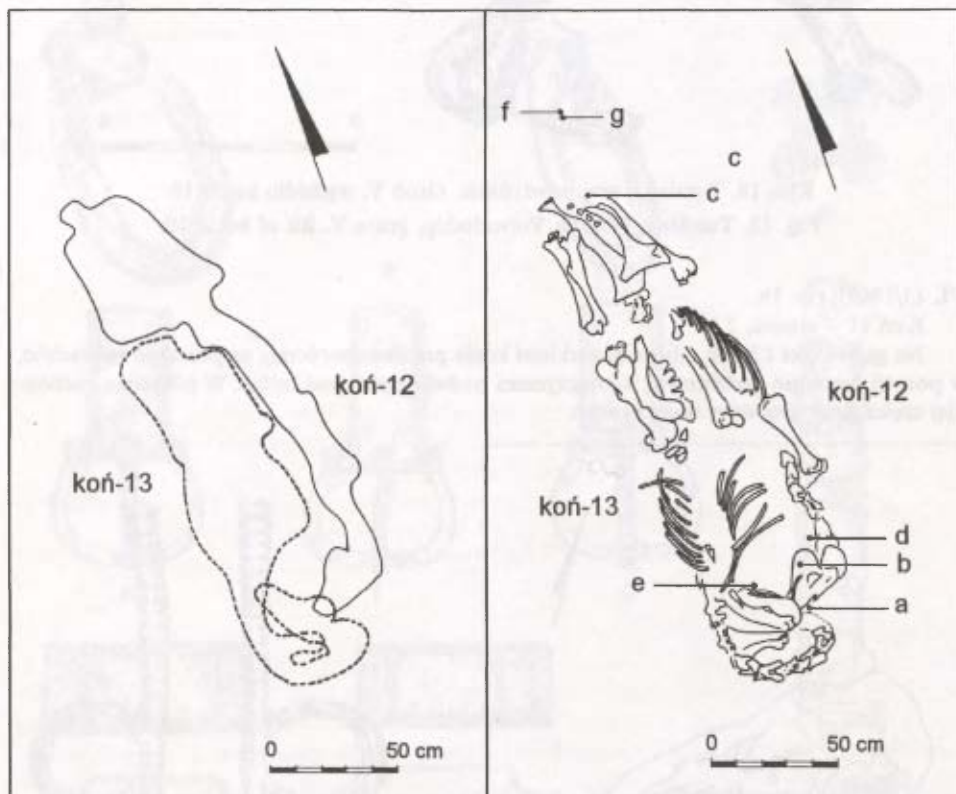
Wyposażenie pochówku konia 11:

Rząd koński

W pysku resztki *węzidła* żelaznego, z dwiema brązowymi pobocznkami dł. 12,0 cm, zdobionymi poprzecznymi żeberkami, grubość na końcach 0,6–0,8 cm, \varnothing uszek 2,9 cm, grubość do 0,6 cm (ryc. 19) oraz cztery fragmenty żelaznych *zaczepów* bocznych. Analiza brązowych pobocznic: CL 3946.00.

VII. (4/1970), ryc. 20.

Konie: 12 – samiec, 9 lat; 13 – płeć i wiek nieokreślone.

Ryc. 20. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób VII
Z lewej: ułożenie koni 12 i 13; z prawej: rozmieszczenie wyposażenia.

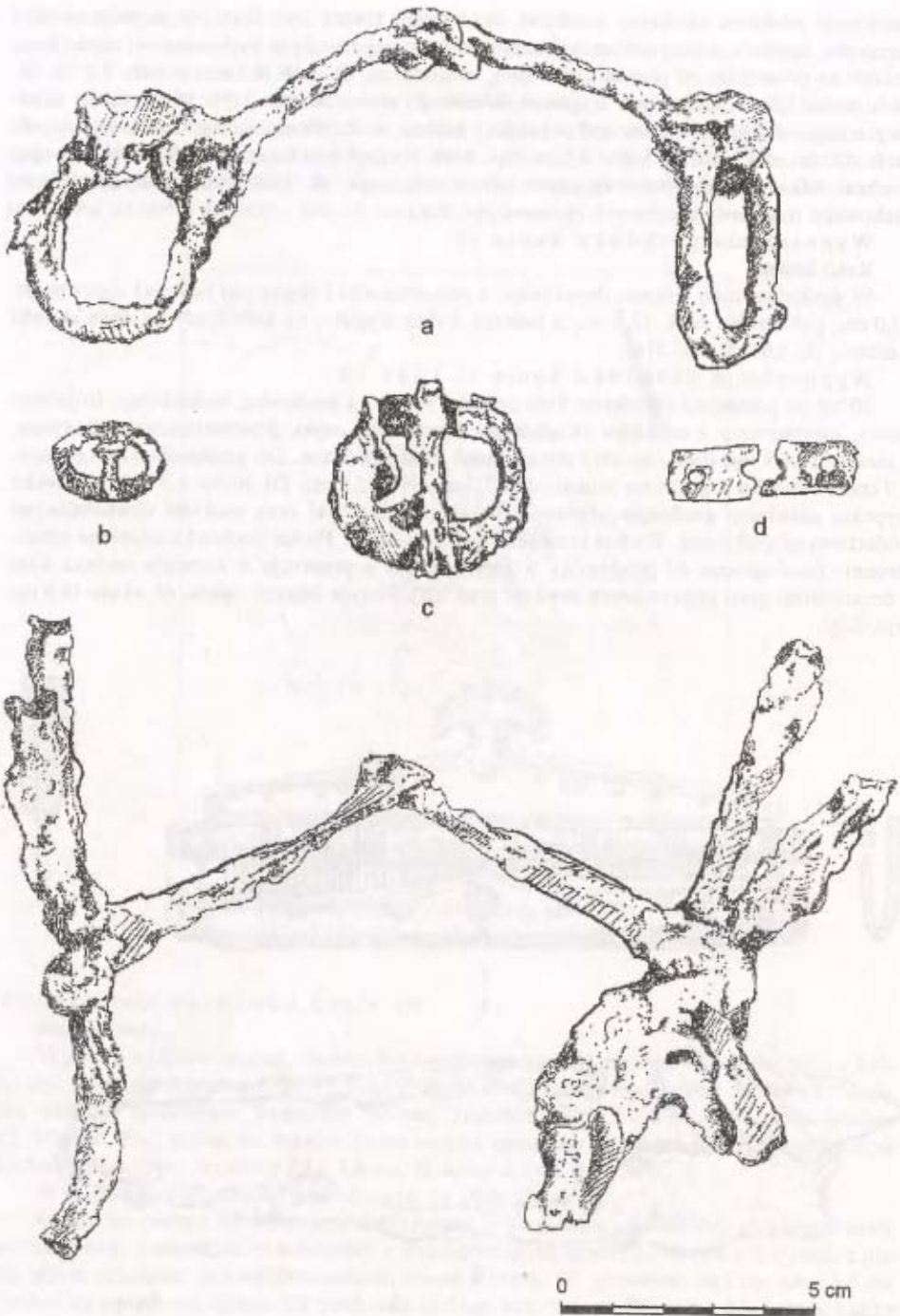
Fig. 20. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave VII
On the left: position of horses 12 and 13; on the right: position of the associated items.

Na głębokości około 140 cm odsłonięto szczątki dwóch koni w pozycji brzuszno-grzbietowej, przodem ku południowi. Koń 12, o głowie skręconej na zachód, przechylony na lewy bok, a koń 13 na prawy bok z głową podwiniętą ku dołowi i zwróconą w kierunku zachodnim. Kości obu szkieletów wyjątkowo źle zachowane.

Wyposażenie pochówku konia 12:

Rząd koński

W pysku *węzidło* żelazne, dwudzielne, pierścieniowe, zdobione, dł. 15,2 cm, dł. jednej części *węzidła* bez pierścienia 6,6 cm, \varnothing pierścienia 4,9 cm, grubość pierścienia 0,7–1,0 cm,

Ryc. 21. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób VII, wyposażenie konia 12 (a-d) i konia 13 (e).
 Fig. 21. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave VII. Items associated with horse 12 (a-d)
 and horse 13 (e).

pierścienie zdobione ukośnymi kreskami, tworzącymi kratkę (ryc. 21a). Na zuchwie owalna *sprzączka* brązowa z krzyżowym kolcem, zdobiona poprzecznym karbowaniem ramki oraz liniami na prostokątnym rozszerzeniu kolca, uszkodzona, dł. zach. 1,7 cm, \emptyset zach. 2,2 cm, dł. zach. kolca 1,7 cm, zachowany fragment skórzanego *rzemienia* (ryc. 21b). W okolicach miednicy omegowata (?) *sprzączka* (od popręgu?) żelazna, uszkodzona, z fragmentem okucia, dł. zach. 5,0 cm, \emptyset 4,2 cm, dł. kolca 3,9 cm (ryc. 21c). Na szyi trzy fragmenty *okucia* brązowego, z nitami żelaznymi oraz jeden fragment *okucia* żelaznego, dł. 1,0–1,8 cm, szer. 0,8–1,1 cm, zachowane fragmenty skórzanych *rzemieni* (ryc. 21d).

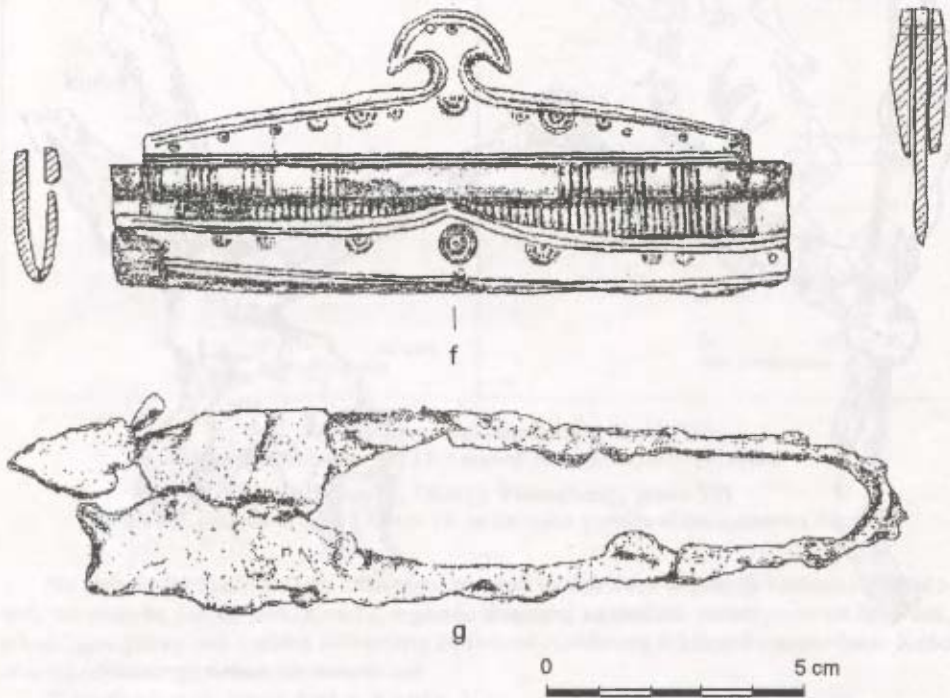
Wyposażenie pochówku konia 13:

Rząd koński

W pysku *wędziło* żelazne, dwudzielne, z pobocznkami i skuwkami rzemieni ogłowia, dł. 17,0 cm, pobocznice o dł. 12,5 cm, z jednego końca wygięte, na kabłąkach po dwie skuwki z nitami, dł. 3,0–5,0 (ryc. 21e).

Wyposażenie pochówku konia 12 i/lub 13:

30 cm na północ od szkieletów koni *grzebień* rogowy z pochwąką, uszkodzony, trójwarstwowy, jednostronny, z szerokimi okładzinami, z wyodrębnionym, grzebieniowatym uchwytem, z sześciu płytek zębatach, łączony dwunastoma nitami z brązu. Dł. grzebienia 12,0 cm, szer. 4,7 cm. Pochewka z pięcioma nitami, dł. 13,2 cm, szer. 2,5 cm. Dł. nitów 0,5–1,2 cm. Lekko wypukłe okładziny grzebienia zdobione obustronnie oczkami oraz oczkami obwiedzionymi dodatkowymi półkolami. Wzdłuż krawędzi dwie linie ciągłe. Płaska pochwąka zdobiona jednostronnie (analogicznie do grzebienia), u góry beleczka o przekroju w kształcie odcinka koła z ornamentem grup poprzecznych rowków (ryc. 22f). *Nożyce* żelazne, zgięte, dł. około 16,9 cm (ryc. 22g).

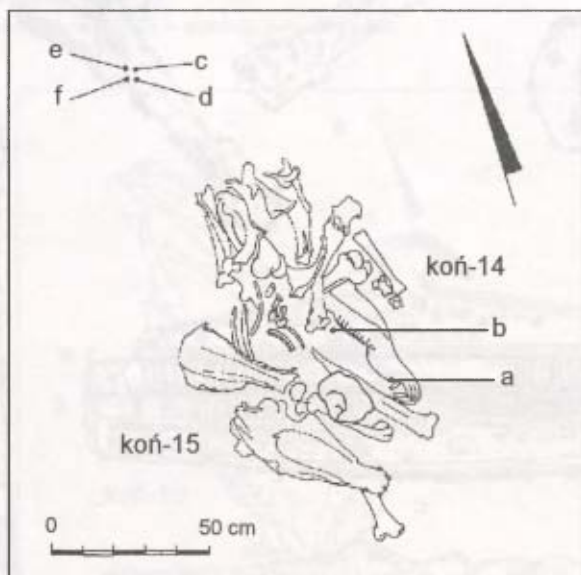
Ryc. 22. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób VII, wyposażenie koni 12 i/lub 13.

Fig. 22. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave VII. Items associated with horse 12 and/or 13.

VIII. (5/1970), ryc. 23.

Konie: 14 – samiec, 6 lat; 15 – płeć nieokreślona, dorosły; 16 – samiec, 12 lat;
17 – samiec, 14 lat.

W jamie grobowej, o trudnych do określenia granicach, na głębokości 80–150 cm odsłonięto przemieszane szczątki dwóch (a według analizy zoologicznej – czterech) koni, zwróconych głowami w kierunku południowym. Głowa konia 14 leżała na lewym boku, a konia 15 zębami górnej szczęki ku górze. 40 cm na północ od koni, na głębokości 180 cm, odkryto silnie przywarte do siebie grzebień i nożyce oraz nóż i szczypczyki.

Ryc. 23. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób VIII, ułożenie koni 14 i 15 wraz z rozmieszczeniem wyposażenia.

Fig. 23. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave VIII. Position of horse 14 and 15 together with position of associated items.

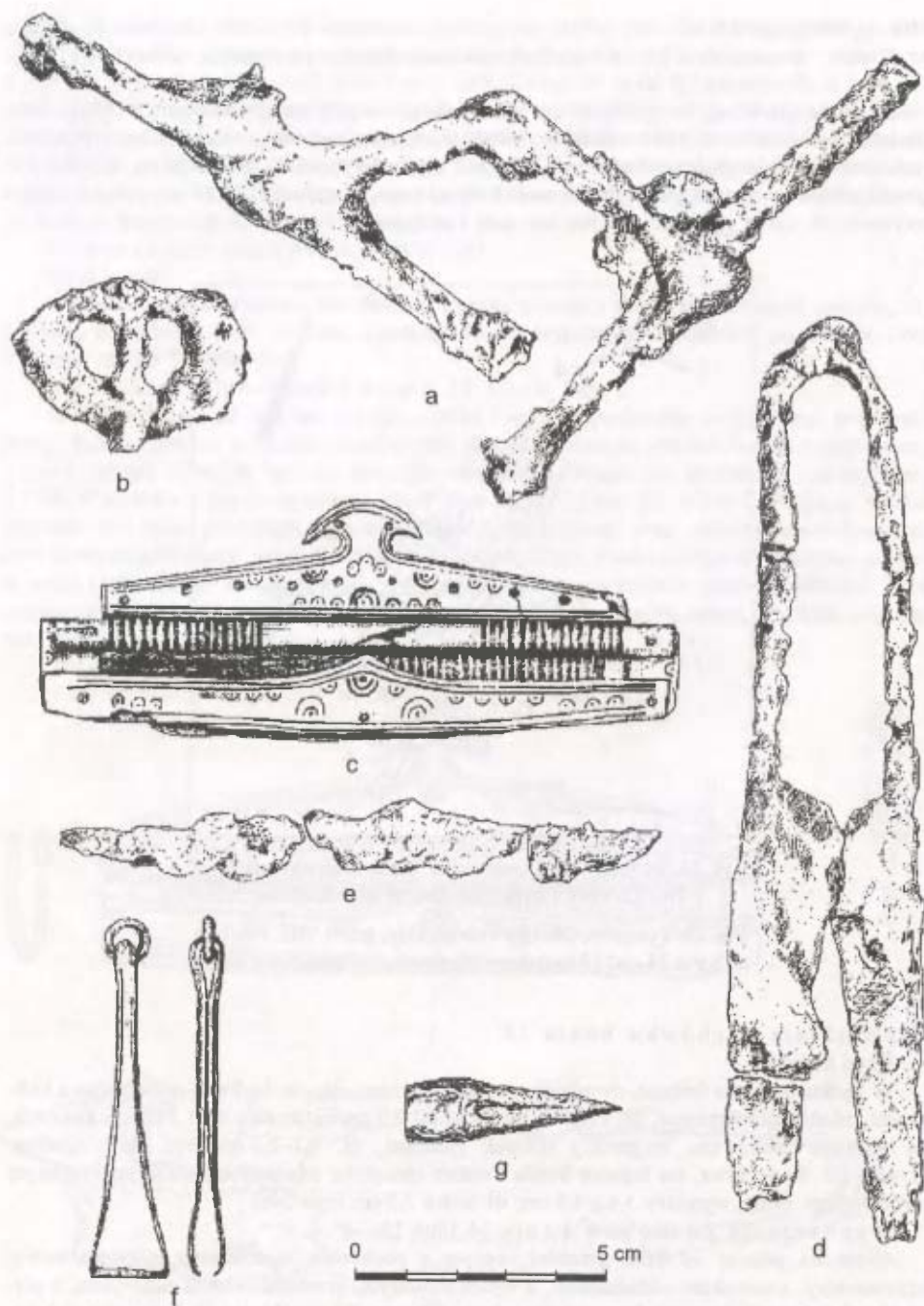
Wyposażenie pochówku konia 14:

Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, dwudzielne z pobocznicami, dł. ok. 14,0 cm, pobocznice z kabłąkami, zdobione zeberkami, dł. 12,3 cm, grubość od 0,9 cm na środku do 1,2 cm na końcach. Na uszkach zachowane fragmenty skuwek rzemieni, dł. 1,1–2,3 cm (ryc. 24a). Analiza: CL 4699.00. Pod głową, na łopatce konia owalna *sprzączka* żelazna, zdobiona poprzecznym karbowaniem ramy, wymiary 3,4 × 4,6 cm, dł. kolca 3,5 cm (ryc. 24b).

Wyposażenie pochówku konia 14 i/lub 15:

40 cm na północ od koni *grzebień* rogowy z pochewką, uszkodzony, trójwarstwowy, jednostronny, z szerokimi okładzinami, z wyodrębnionym, grzebieniowatym uchwytem, z pięciu płytek zębatych, łączony dwunastoma nitami z brązu. Dł. grzebienia 10,5 cm, szer. 3,5 cm. Pochewka z pięcioma nitami. Dł. pochewki 12,6 cm, szer. 2,3 cm. Dł. nitów 0,3–1,0 cm. Lekko wypukłe okładziny grzebienia zdobione obustronnie oczkami, na środku trzy oczka obwiedzione dodatkowym półkołem. Wzdłuż krawędzi podwójna linia ciągła. Płaska pochewka zdobiona jednostronnie – analogicznie do grzebienia, u góry beleczka o przekroju w kształcie odcinka koła z ornamentem poprzecznych rowków (ryc. 24c). *Nożyce* żelazne, dł. 18,4 cm (ryc. 24d).

Ryc. 24. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób VIII, wyposażenie konia 14 (a-b) oraz obu koni – 14 i 15 (c-g).

Fig. 24. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave VIII. Items associated with horse 14 (a-b) and both horses 14 and 15 (c-g).

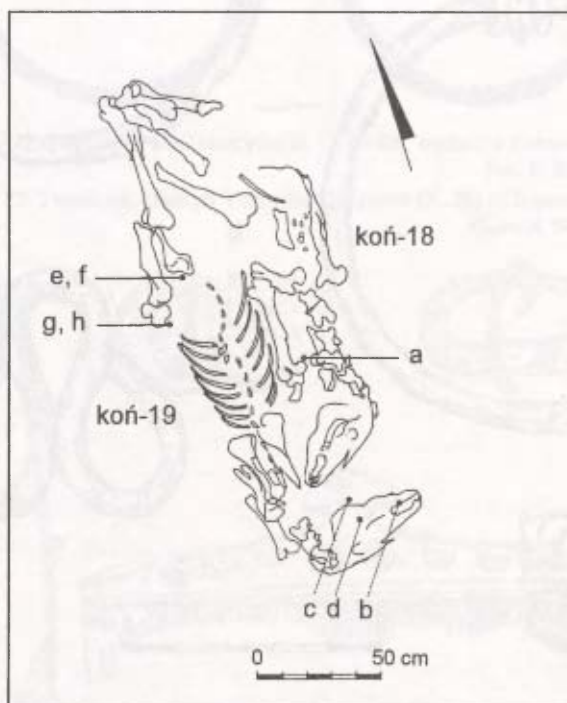
Fragmety *noża* żelaznego, dł. 11,5 cm (ryc. 24e). *Szczypczyki* brązowe z kółkiem z drutu, dł. 6,6 cm, szer. do 1,5 cm, \varnothing kółka 1,0 cm, grubość drutu 0,2 cm (ryc. 24f). Analizy: *szczypczyki* CL 3947.01, kółko – CL 3947.02. W innym miejscu *ząb* koński z zaostrowym korzeniem, dł. 4,5 cm, szer. 1,3 cm (ryc. 24g). Kawałki *skóry* konia.

Ceramika

Trzy fragmenty brzuśców *naczyń* o powierzchniach gładkich, barwy brązowej. Domieszka drobno- i średnioziarnista. Jeden z fragmentów odkryto pod głowami koni.

IX. (2/1969), uszkodzony, ryc. 25.

Konie: 18 – samiec, 6 lat; 19 – samiec, ponad 11 lat.

Ryc. 25. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób IX, ułożenie koni 18 i 19 wraz z rozmieszczeniem wyposażenia.

Fig. 25. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave IX. Position of horse 18 and 19 together with position of associated items.

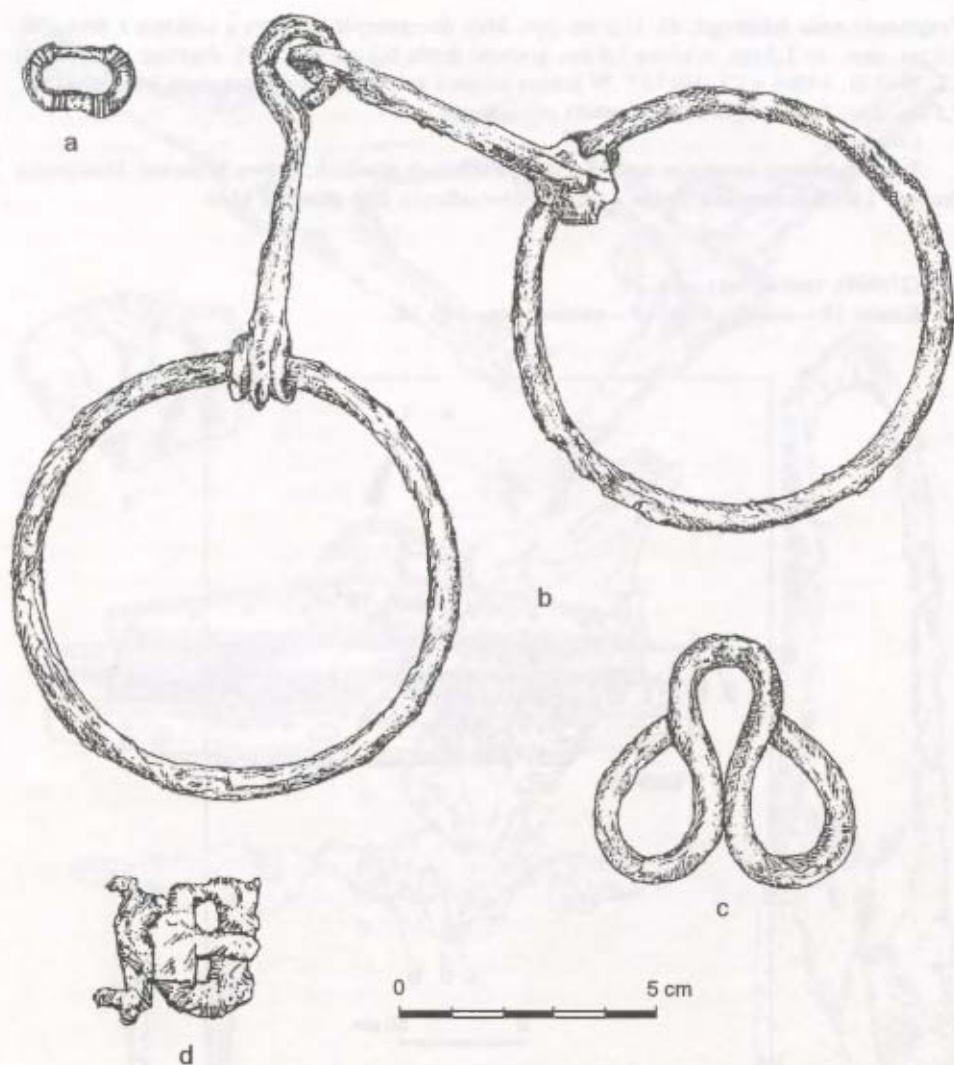
Dwa szkielety koni, przodem na południe, w pozycji brzuszno-grzbietowej, odsonięto na głębokości 120 cm. Głowa konia 18 leżała na lewym boku, wygięta ku zachodowi, a konia 19 na prawym boku, skierowana ku wschodowi.

Wyposażenie pochówku konia 18:

Rząd koński

Przy boku konia *sprzączka* (od popręgu?) brązowa o nerkowatej ramce, zdobiona poprzecznym karbowaniem ramy, uszkodzona, dł. 1,3 cm, \varnothing 2,2 cm (ryc. 26a).

Kilka fragmentów *naczyń*.

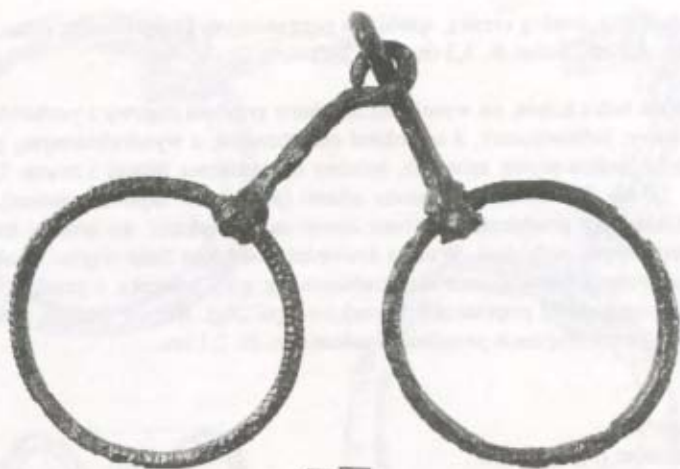
Ryc. 26. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób IX, wyposażenie konia 18 (a) i 19 (b, c, d).

Fig. 26. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave IX. Items associated with horse 18 (a) and 19 (b-d).

Wyposażenie pochówku konia 19:

Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, pierścieniowe, łamane, dwudzielne, zdobione, dł. 14,3 cm, dł. ogniwa ok. 7,8 cm, \varnothing pierścieni 9,0 cm, grub. pierścieni 0,7 cm, uszka ogniw zdobione żeberkami, pierścienie zdobione po jednej stronie karbowaniem (ryc. 26b, 27). Pod łbem *przedmiot* żelazny (rozdzielacz rzemieni?) z wygiętego pręta żelaznego, trójdzielny, 4,9 x 5,3 cm, grubość pręta 0,7 cm (ryc. 26c). Analiza: CL: 4701.00. Na głowie *sprzączka* do pasa, żelazna, z owalną ramką i krzyżowym kolcem, uszkodzona, dł. 3,0 cm, szer. 2,9 cm, dł. kolca 2,2 cm, szer. okucia 3,0 cm (ryc. 26d). Analiza: CL 4702.00. Przy miednicy konia *sprzączka* (od popręgu?) żelazna, z półkolistą ramką, dł. 4,3 cm, szer. 3,8 cm, szer. skuwki 2,8 cm (ryc. 28e). *Sprzączka* (od

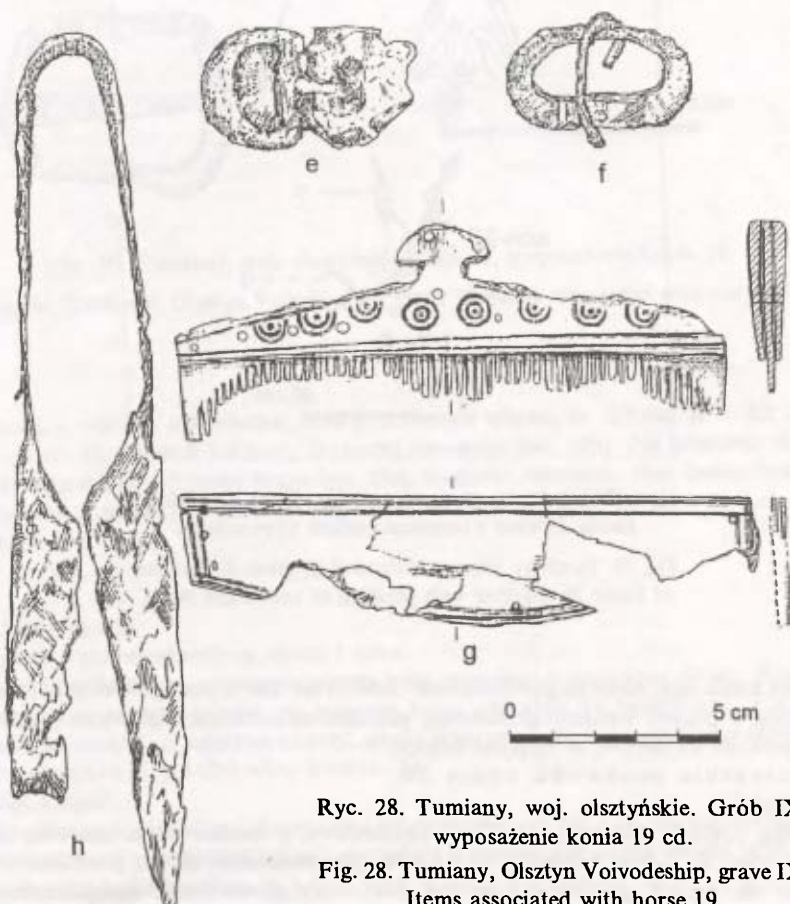

Ryc. 27. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób IX, wędzidło konia 19 (b).

Fot. S. Biniewski

Fig. 27. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave IX. Bit of horse 19 (b).

Photo S. Biniewski

Ryc. 28. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób IX, wyposażenie konia 19 cd.

Fig. 28. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave IX. Items associated with horse 19.

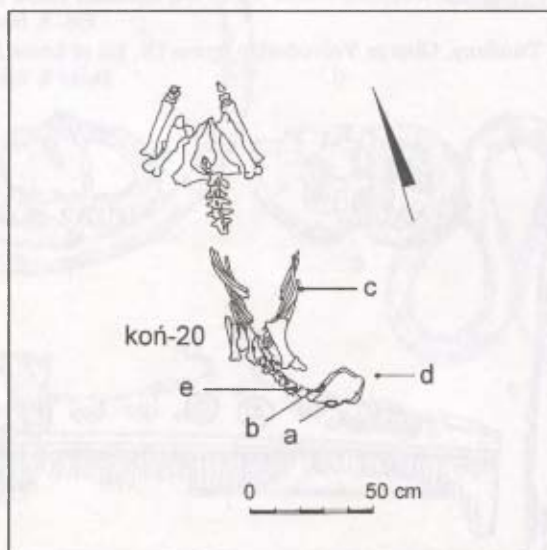
popręgu?), żelazna, z owalną ramką, zdobiona poprzecznym karbowaniem ramy, uszkodzona, dł. 2,5 cm, szer. 4,5 cm, kolec dł. 3,3 cm (ryc. 28f).

Inne

Przy prawym boku konia, na wysokości miednicy *grzebień* rogowy z pochwęką, uszkodzony, trójwarstwowy, jednostronny, z szerokimi okładzinami, z wyodrębnionym, grzebieniowatym uchwytem, z sześciu płytek zębatach, łączony dwunastoma nitami z brązu. Dł. grzebienia 13,0 cm, szer. 5,0 cm. Pochewka z pięcioma nitami (pierwotnie zapewne siedem), dł. 14,8 cm, szer. 2,8 cm. Okładziny grzebienia zdobione obustronnie oczkami, na środku trzy oczka obwiedzione dodatkowym półkolem. Wzdłuż krawędzi podwójna linia ciągła. Płaska pochweka zdobiona jednostronnie (analogicznie do grzebienia), u góry beleczka o przekroju w kształcie odcinka koła z ornamentem poprzecznych rowków (ryc. 28g). *Nożyce* żelazne, uszkodzone, dł. 20,3 cm (ryc. 28h) oraz fragment *przedmiotu* żelaznego, dł. 2,1 cm.

X. (2/1971), ryc. 29.

Koń 20 – samiec (?), 1,5 roku.

Ryc. 29. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób X, ułożenie konia 20 wraz z rozmieszczeniem wyposażenia.

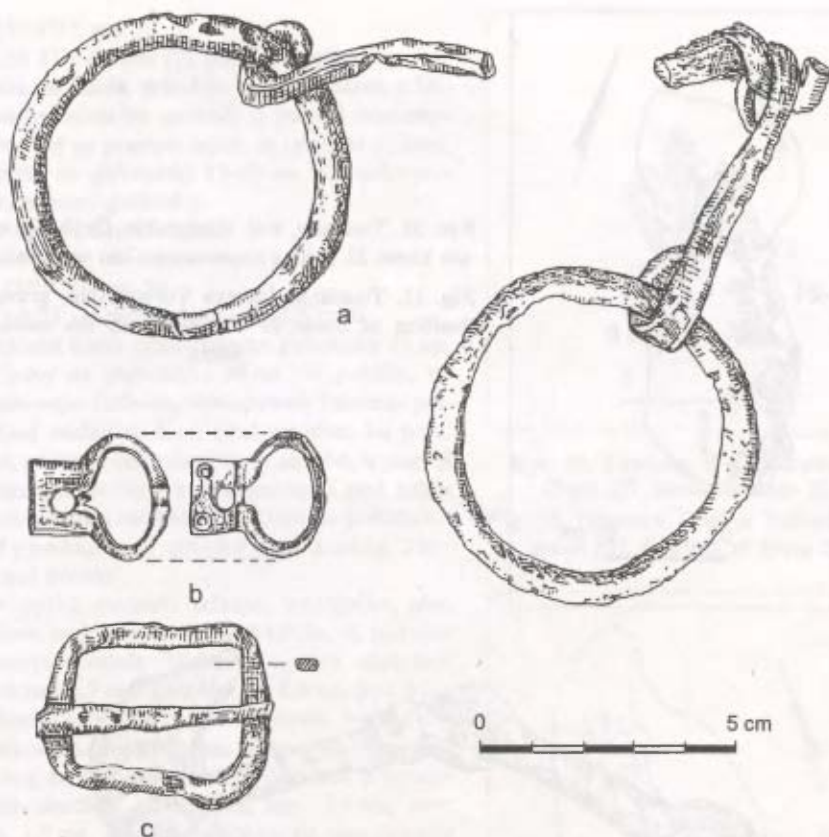
Fig. 29. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave X. Position of horse 20 together with position of associated items.

Szkielet konia odsłonięto na głębokości od 15 do 45 cm. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Koń leżał w pozycji brzuszno-grzbietowej, przodem na południe, z głową na południowo-wschód, pyskiem ku dołowi, ze zgiętymi nogami.

Wyposażenie pochówku konia 20:

Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, trójdzielne, pierścieniowe, z ósemkowatym ogniwem środkowym, zachowana dł. ogniwa bocznych 5,1 i 6,4 cm, przypuszczalna dł. bez pierścieni 15,0 cm, pierścieni ok. 6,6 cm, grubość 0,7 cm (ryc. 30a). Przy głowie konia *sprzączka* brązowa,

Ryc. 30. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób X, wyposażenie konia 20.

Fig. 30. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave X. Items associated with horse 20.

uszkodzona, z owalną, nieruchomą ramką, z dwoma nitami, dł. 2,9 cm, szer. 2,5 cm, szer. okucia 1,5 cm, dł. nitów 0,3–0,6 cm, fragment *rzemienia* (ryc. 30b). *Nit* brązowy, dł. 1,4 cm (ryc. 29d) oraz drobne okruchy brązu (ryc. 29e), fragment *rzemienia*. Przy lewym boku konia *sprzączka* (od popręgu) żelazna, prostokątna, dł. 4,5 cm, szer. 3,7 cm, dł. kolca 4,8 cm (ryc. 30c).

XI. (6/1971), ryc. 31.

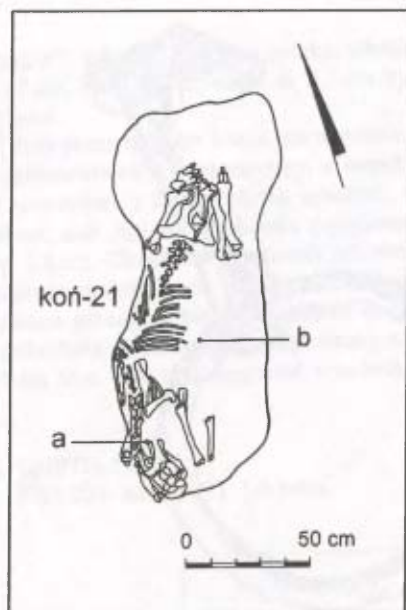
Koń 21 – płeć nieokreślona, około 1 roku.

Na głębokości 80 cm odsłonięto zarysy jamy grobowej o miąższości 40 cm. Koń 21 leżał w pozycji brzuszno-grzbietowej, na prawym boku, przodem ku południowi, z lekkim odchyleniem na zachód, ze zgiętymi nogami, głową skierowaną do dołu, pomiędzy przednie nogi.

Wyposażenie pochówku konia 21:

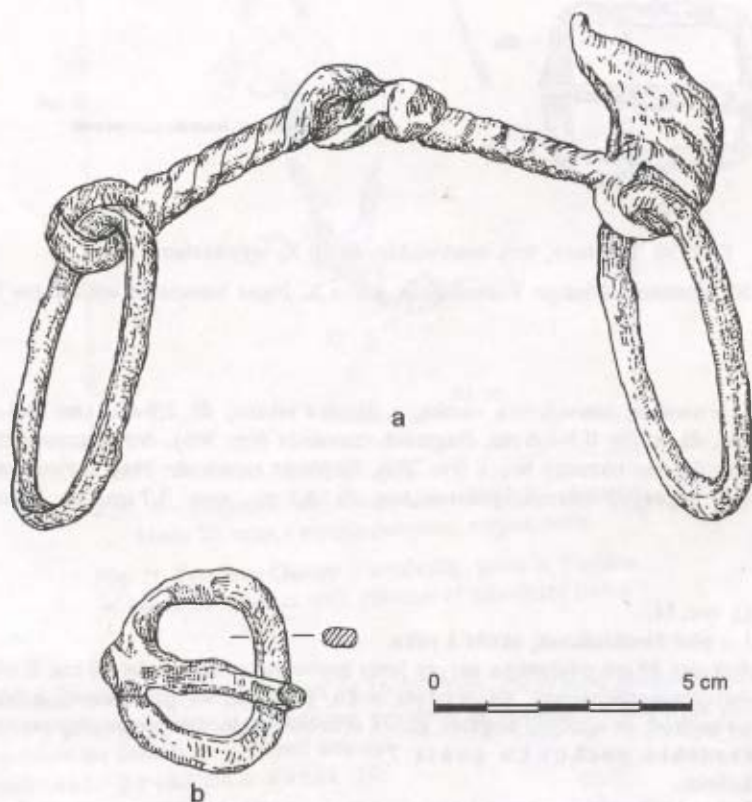
Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, dwudzielne, pierścieniowe, dł. ok. 12,0 cm, ogniwa skrócone, dł. ogniw ok. 7,0 cm, \varnothing pierścieni 6,5 cm, grubość 0,7 cm (ryc. 32a). Przy lewym boku *sprzączka* (od popręgu) żelazna, owalna, dł. 3,4 cm, szer. 4,1 cm, dł. kolca 4,2 cm (ryc. 32b).

Ryc. 31. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XI, ułożenie konia 21 wraz z rozmieszczeniem wyposażenia.

Fig. 31. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XI. Position of horse 21 together with the associated items.

Ryc. 32. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XI, wyposażenie konia 21.

Fig. 32. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XI. Items associated with horse 21.

XII. (5/1971), ryc. 33.

Koń 22 – samiec (?), poniżej 1 roku.

Szkielet konia, przodem ku południowi, z lekkim odchyleniem na zachód, w pozycji brzuszno-grzbietowej na prawym boku, ze zgiętymi nogami, odsłonięto na głębokości 12–40 cm. Nie uchwycono zarysu jamy grobowej.

Wyposażenie: brak.

XIII. (3/1971), ryc. 34.

Koń 23 – płeć nieokreślona, 2,5 roku.

Szkielet konia odsłonięto na głębokości 25 cm, zarys jamy na głębokości 50 cm. W pobliżu, od południowego-zachodu, występowały kamienie polne różnej wielkości. Koń leżał przodem ku południowi, z lekkim odchyleniem na zachód, w pozycji brzuszno-grzbietowej, z podwiniętymi pod tułów nogami, a głowa osobno, ok. 20 cm na południe.

Wyposażenie pochówki konia 23:

Rząd koński

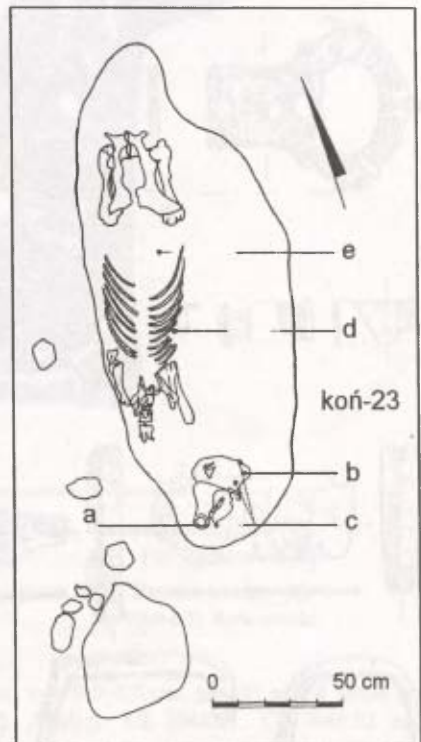
W pysku *wędzidło* żelazne, trójdzielne, pierścieniowe, uszkodzone, dł. ok. 14,0 cm, dł. pierwotna przypuszczalnie 16,0 cm, ogniwa skręcone, pierścieni 6,7 cm, grubość ok. 0,6 cm (ryc. 35a). Na głowie konia *sprzączka* brązowa, bogato ornamentowana, uszkodzona, z trzema otworami, z owalną, nieruchomą ramką połączoną z prostokątnym okuciem, dł. 4,1 cm, szer. 3,4 cm, szer. okucia 1,7 cm, jeden z otworów na umocowanie kolca (którego brak), dwa inne to ślady po wyrwanych nitach. Ornament, przypominający zdobienie „komórkowe”, obejmuje zarówno ramkę, jak i okucie. Najważniejszy element dekoracji stanowią główki gryfów (?) po obu stronach ramki na jej największej szerokości. Główki na krawędzi zewnętrznej mają po parze „uszek”. Takie pojedyncze „uszka” zdobią środek oraz obie strony ramki u nasady okucia. Na ramce już mniej czytelnie widoczna jest inna para główek ptaków. Zdobienie okucia nie daje się łatwo odcyfrować. Jeśli nie chodzi o dwie, stojące naprzeciw siebie postacie, czy też maskę zwierzęcą, to jest to zapewne ornament plecionkowy lub roślinny. W płaskich prostokątnych narożnikach okucia znajdują się niewielkie koliste wgłębienia (ryc. 35b, 36). Przy głowie kilkadziesiąt *blaszek* brązowych i srebrnych różnokształtnych, niekiedy ornamentowanych, głównie liniami wzdłuż krawędzi, ze śladami po nitach, wymiary od 0,2 × 0,2 cm do 1,9 × 2,8 cm (ryc. 35c). Kilkadziesiąt *nitów* brązowych z podwójnego drutu oraz brązowych *główek nitów* i ich fragmentów, dł. nitów 0,7–1,7 cm, szer. drutu 0,2–0,3 cm, część nitów

Ryc. 33. Tumiany, woj. olsztyńskie.

Grób XII, ułożenie konia 22.

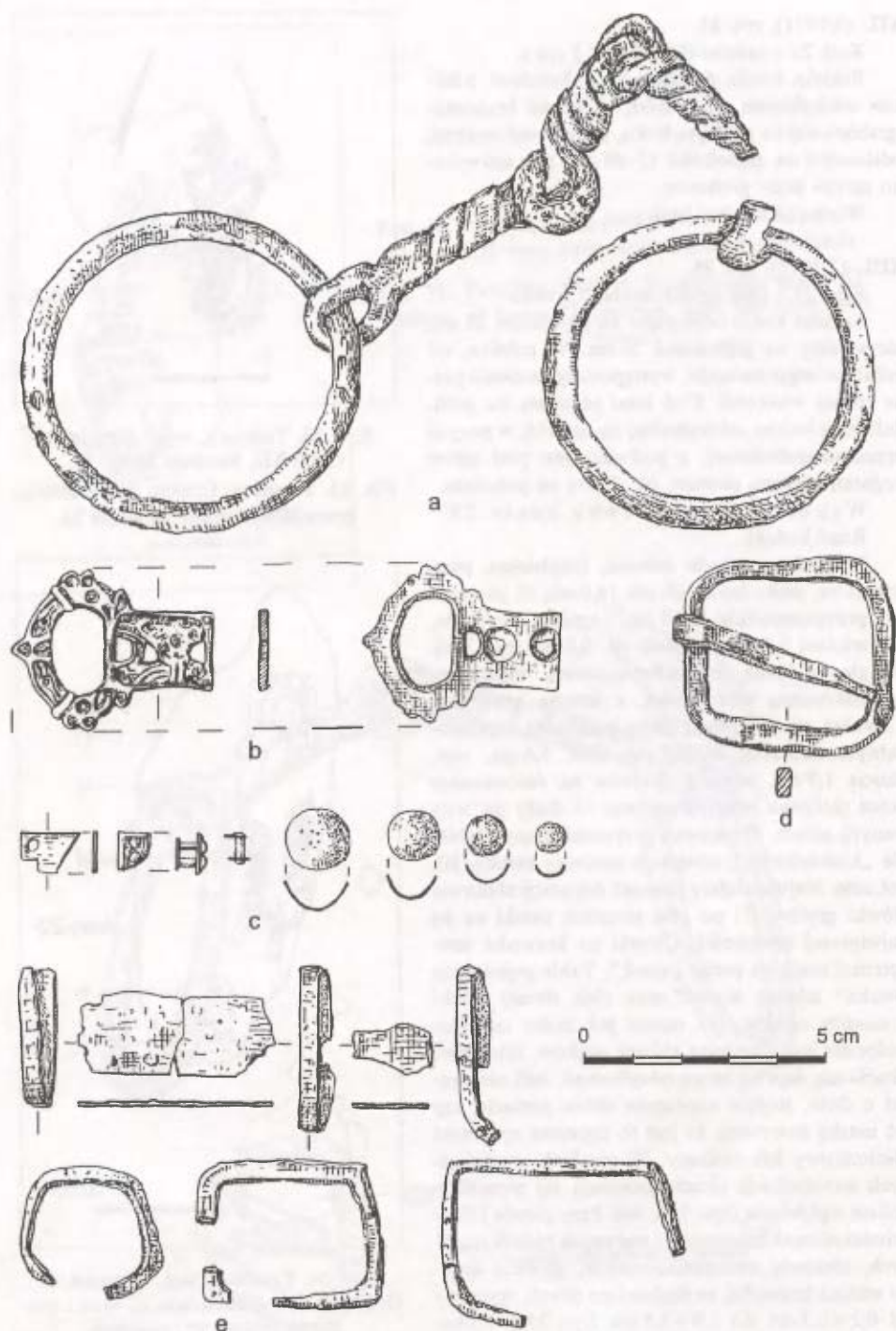
Fig. 33. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XII. Position of horse 22.

Ryc. 34. Tumiany, woj. olsztyńskie.

Grób XIII, ułożenie konia 23 wraz z wyposażeniem wyposażenia.

Fig. 34. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XIII. Position of horse 23 together with associated items.

Ryc. 35. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XIII, wyposażenie konia 23.

Fig. 35. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XIII. Items associated with horse 23.

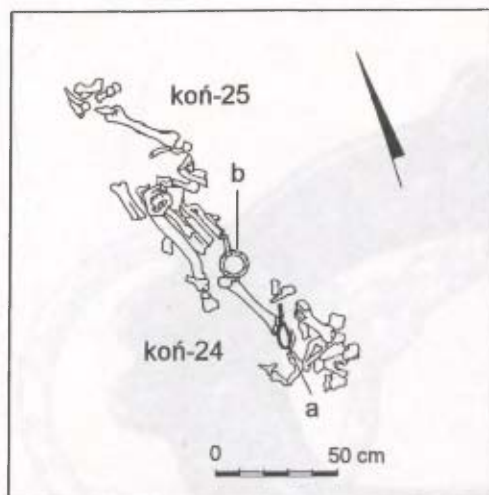
Ryc. 36. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XIII, sprzączka brązowa (b).

Fot. T. Baranowski

Fig. 36. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XIII. Bronze buckle (b).

Photo T. Baranowski

z okrągłymi nakładkami brązowymi (jedna srebrna) o \varnothing 0,5–1,0 cm, główki nitów silnie wypukłe o \varnothing 0,9–1,2 cm, wys. 0,5–0,7 cm (ryc. 35c). Analizy: CL 3948.01, CL 3948.02 oraz CL 3949.00. Między żebrami, przy lewym boku konia prostokątna *sprzączka* (od popręgu) żelazna, dł. 4,4 cm, szer. 4,3 cm, dł. kolca 4,6 cm (ryc. 35d). Między żebrami a miednicą konia *przedmiot* żelazny, zapewne szkielet futerału na trzonek broni, uszkodzony, z płaskiej podłużnej blachy łączącej trzy prostokątne obejmy, pierwotna dł. przedmiotu ponad 10 cm, szerokość blachy 1,8 cm, obejmy o wymiarach 3,0 × 3,0 cm, 3,8 × 3,2 cm oraz 5,0 × 3,5 cm, grubość obejm 0,2–0,5 cm (ryc. 35e).

Ryc. 37. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XIV, ułożenie koni 24 i 25 wraz z rozmieszczeniem wyposażenia.

Fig. 37. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XIV. Position of horses 24 and 25 together with associated items.

XIV. (1/1971), ryc. 37.

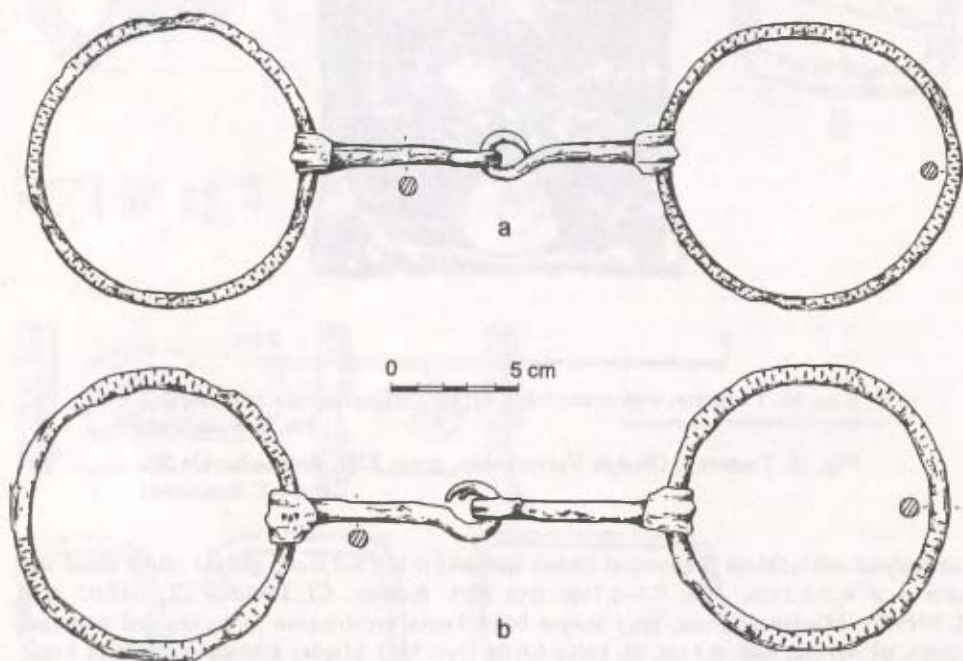
Konie: 24 – samiec, 10 lat; 25 – samiec, poniżej 3,5 roku.

Zarys jamy grobowej, w przybliżeniu prostokątnej (w planie i profilu), 240 × 60 cm i miąższości 85 cm, odsłonięto na głębokości 70 cm. Żył zachowane kości dwóch koni były przemieszczone i zdekompletowane. Koń 24 znajdował się w południowej części jamy, na głębokości 90–125, z głową obróconą dolną szczęką ku górze, na głowie kości długie i miednicy. Koń 25 w północnej części jamy, ok. 10 cm od konia 24, na głębokości 90–125 cm, z głową na boku, nad głową kości długie, a obok kości miednicy i pojedyncze żebra.

Wyposażenie pochówku konia 24:

Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, łamane, dwudzielne, z dużymi pierścieniami, zdobione, dł. 14,7 cm, dł. ogniw 7,7 i 8,0 cm, σ pierścieni 11,0 cm, grubość pierścieni 0,8 cm, uszka ogniw zdobione żeberkami, pierścienie karbowane po jednej stronie (ryc. 38a).

Ryc. 38. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XIV, wyposażenie koni 24 i 25.

Rys. E. Pazyna

Fig. 38. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XIV. Items associated with horses 24 and 25.

Drawn by E. Pazyna

Wyposażenie pochówku konia 25:

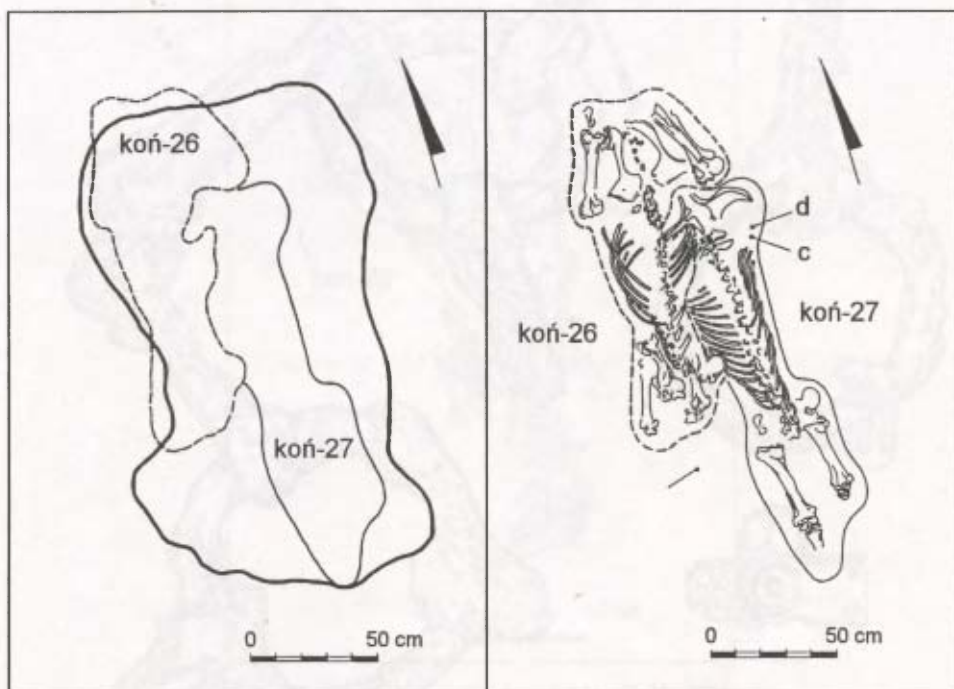
Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, łamane, dwudzielne, z dużymi pierścieniami, zdobione, dł. 15,6 cm, dł. ogniw 8,4 i 8,8 cm, \varnothing pierścieni 10,5–10,7 cm, grubość pierścieni 0,7–0,9 cm, uszka ogniw zdobione żeberkami, pierścienie karbowane po jednej stronie (ryc. 38b).

XV. (2/1970), ryc. 39.

Konie: 26 – płeć nieokreślona, dorosły; 27 – płeć nieokreślona, dorosły.

Dwa szkielety koni, obok siebie, bez głów, skierowane przodem ku południowi, w pozycji brzuszno-grzbietowej, odsłonięto na głębokości 80–150 cm, w jamie o miąższości 70 cm i wymiarach 180×115 cm. Koń 27 leżał wyżej od konia 26. Kończyny przednie wysunięte do przodu, tylne podwinęte pod tułów.

Ryc. 39. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XV

Z lewej: ułożenie koni 26 i 27; z prawej: rozmieszczenie wyposażenia.

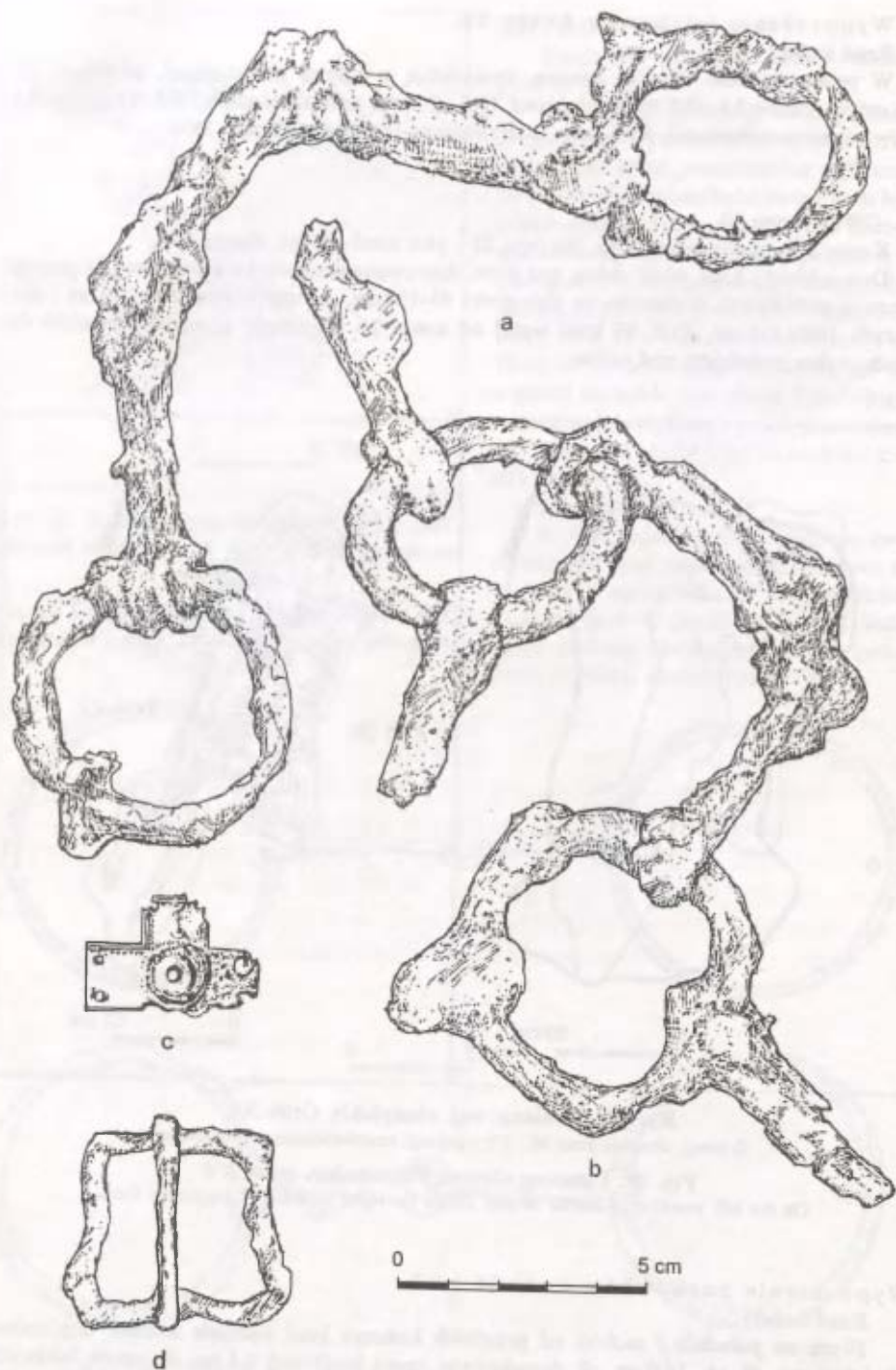
Fig. 39. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XV

On the left: position of horses 26 and 27; on the right: position of associated items.

Wyposażenie pochówków koni 26 i 27:

Rząd koński

20 cm na południe i zachód od przednich kończyn koni *wędzidło* żelazne, trójdzielne, pierścieniowe, dł. ok. 16,0 cm, dł. ósemkowej części środkowej 6,4 cm, dł. ogniw bocznych 8,5 cm, \varnothing pierścieni 6,4 cm, grubość pierścieni 1,0 cm, na jednym z pierścieni fragment skuwki do rzemienia wodzy (ryc. 40a). *Wędzidło* żelazne, trójdzielne, pierścieniowe, dł. 14,0 cm, dł. ósemkowej części środkowej 4,8 cm, dł. ogniw bocznych 7,3 cm, \varnothing pierścieni 6,4 cm, grubość

Ryc. 40. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XV, wyposażenie koni 26 i 27.

Fig. 40. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XV. Items associated with horse 26 and 27.

pierścieni 0,7–1,2 cm, na pierścieniach fragmenty czterech skuwek z nitami do rzemieni wodzy i ogłowia, dł. skuwek 2,8–8,7 cm, dł. nitów 0,9–1,6 cm (ryc. 40b).

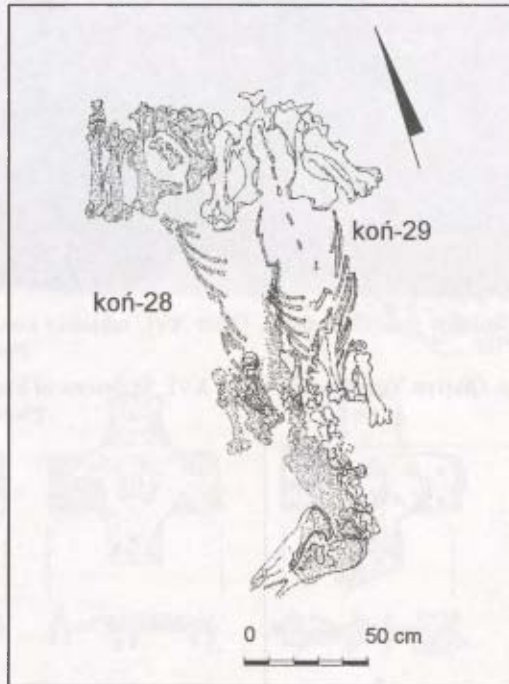
Wyposażenie pochówku konia 27:

Rząd koński

Przy miednicy konia brązowy krzyżkowaty *łąicznik*, zdobiony liniami i trójkątami wzdłuż krawędzi oraz pierścieniem na środku, uszkodzony, z czterema nitami, wymiary ok. 3,6 × 3,8 cm, szer. ramion ok. 1,8 cm, na każdym ramieniu po dwa nity, dł. nitów 0,2–0,8 cm, zachowane kawałki *rzemieni* (ryc. 40c). Przy miednicy konia prostokątna *sprzączka* (od popręgu) żelazna, dł. 4,0 cm, szer. 4,6 cm. dł. kolca 4,2 cm (ryc. 40d).

XVI. (6/1970), ryc. 41, 42, 43, 45.

Konie: 28 – samiec, 9–10 lat; 29 – samiec, 8–9 lat.

Ryc. 41. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XVI, ułożenie koni 28 i 29.

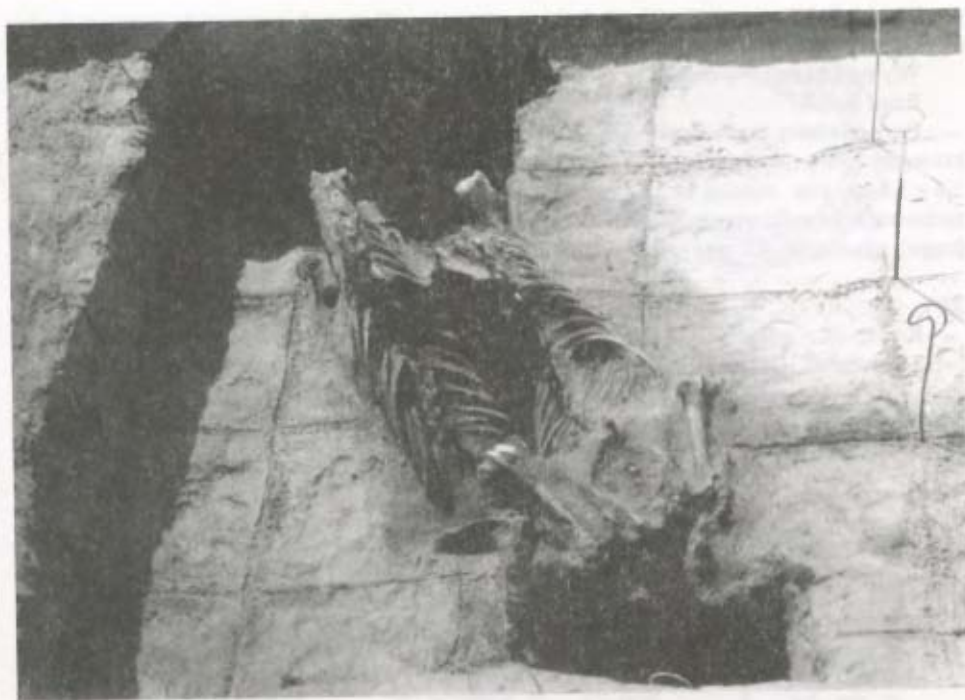
Fig. 41. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVI. Position of horses 28 and 29.

Jamę grobową, wykopaną w glinie, odsłonięto na głębokości 80 cm, sięgała ona do 170 cm. Dwa szkielety koni, w pozycji brzuszno-grzbietowej, zwrócone przodem ku południowi, z kończynami podwiniętymi pod tułów, głowami na zachód. Koń 28 wyżej od konia 29. Pod szkieletami koni znajdowała się biała substancja, przypominająca wapno.

Wyposażenie pochówku konia 28:

Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, łamane, pierścieniowe, trójdzielne, uszkodzone, \varnothing pierścienia 5,6 cm, grubość 0,8–1,2 cm, dł. ósemkowatej części środkowej 5,2 cm, fragmenty skuwek żelaznych (na pierścieniach i luźno) od rzemieni wodzy, z brązowymi nitami (ryc. 44a). Przy głowie omegowata

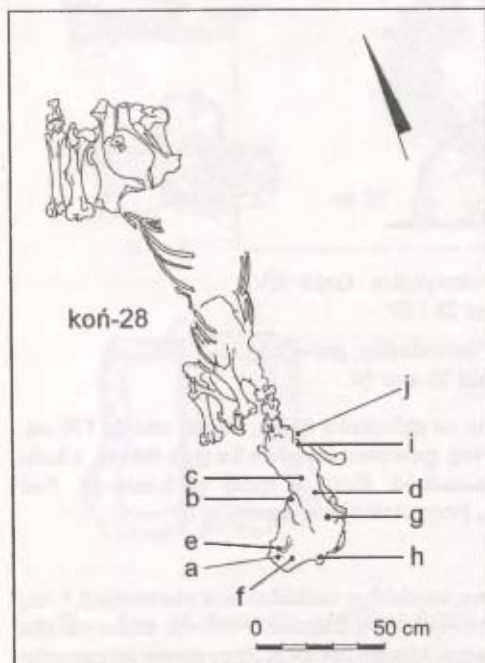

Ryc. 42. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XVI, szkielety koni 28 i 29.

Fot. K. Dąbrowski

Fig. 42. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVI. Skeletons of horses 28 and 29.

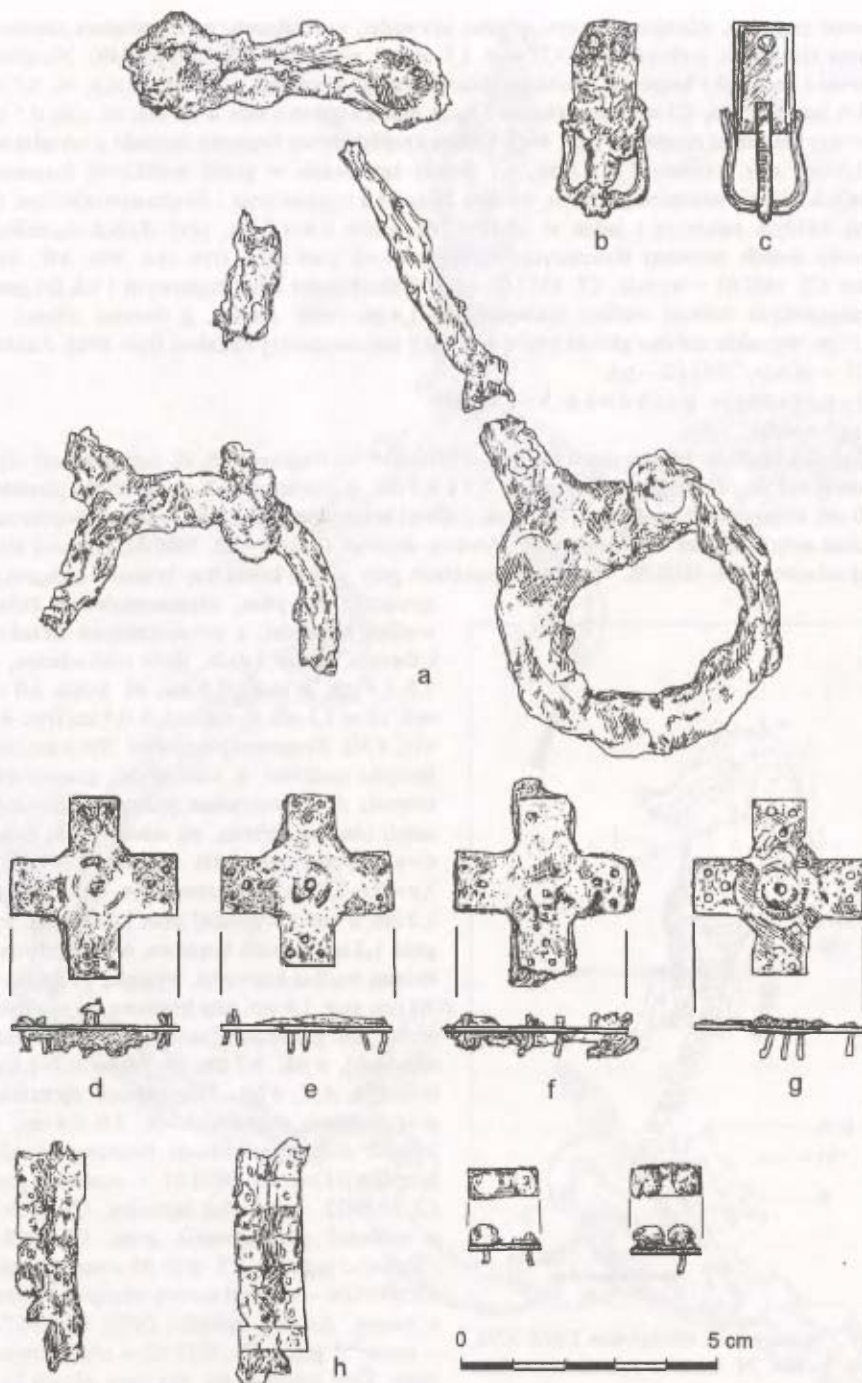
Photo K. Dąbrowski

Ryc. 43. Tumiany, woj. olsztyńskie.

Grób XVI, ułożenie konia 28 wraz z rozmieszczeniem wyposażenia.

Fig. 43. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVI. Position of horse 28 together with associated items.

Ryc. 44. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XVI, wyposażenie konia 28.

Fig. 44. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVI. Items associated with horse 28.

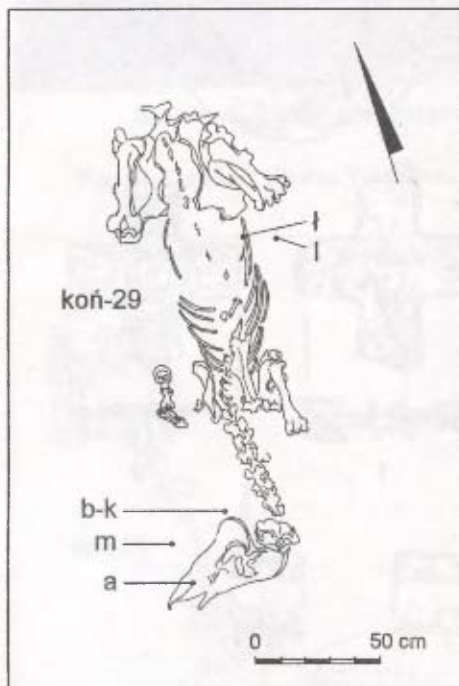
sprzączka brązowa, zdobiona liniami wzdłuż krawędzi, uszkodzona, z fragmentem *rzemienia* z dwoma nitami, dł. z rzemieniem 3,7, szer. 1,8 cm, dł. nitów 0,6–0,9 cm (ryc. 44b). Na głowie omegowata *sprzączka* brązowa, zdobiona liniami wzdłuż krawędzi, z jednym nitom, dł. 3,7 cm, szer. 1,6 cm, dł. kolca 2,3 cm, szer. okucia 1,2 cm, płaska główka nitu \varnothing 0,3 cm, dł. nitu 0,5 cm, zachowany fragment *rzemienia* (ryc. 44c). Cztery krzyżkowate brązowe *łączniki* o wymiarach: 3,3 × 3,3 cm, szer. ramion 1,1–1,2 cm, na dwóch łącznikach w partii środkowej fragmenty ozdobnych kółek z nacinanego drutu, po dwa łączniki z trzynastoma i dwunastoma nitami (po trzy na każdym ramieniu i jeden w środku), dł. nitów 0,6–1,5 cm, przy dwóch łącznikach fragmenty dwóch *rzemieni* skórzanych, skrzyżowanych pod nimi (ryc. 44d, 44e, 44f, 44g). Analizy: CL 3952.01 – łącznik, CL 3952.02 – nit. Kilkadziesiąt *okuć* brązowych i ich fragmentów, zdobionych liniami wzdłuż krawędzi, dł. 1,4 cm. szer. 0,6 cm, z dwoma nitami, dł. 0,7–1,0 cm, wypukłe srebrne główki nitów \varnothing 0,7–0,8 cm, fragmenty *rzemieni* (ryc. 44h). Analizy: 3951.01 – okucie, 3951.02 – nit.

Wyposażenie pochówku konia 29:

Rząd koński

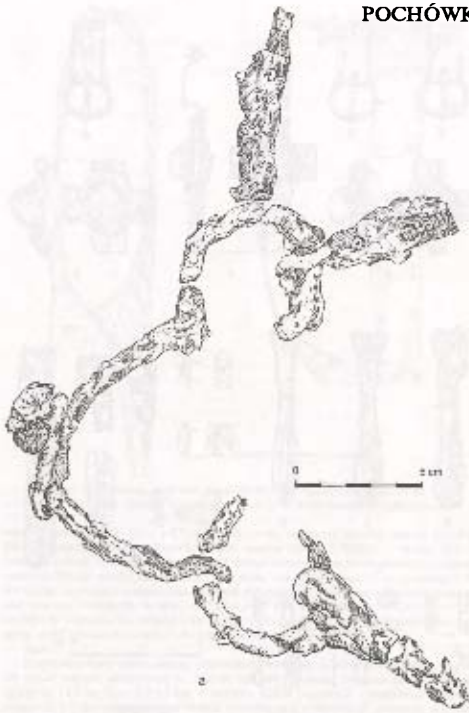
W pysku *węzidło* żelazne pierścieniowe, trójdzielne, we fragmentach, dł. ósemkowej części środkowej 4,7 cm, dł. fragmentów ogniw 7,7 i 9,0 cm, \varnothing pierścieni 6,3 cm, grubość pierścieni 0,5–1,0 cm, fragmenty skuwek, dł. 1,7–8,5 cm, z nitami brązowymi, dł. 1,8 cm, okutych poprzecznie blaszkami srebrnymi szer. 0,6 cm (ryc. 46). Analizy: skuwka z żelaza – CL 3960.02; brązowy nit ze skuwki żelaznej – CL 3960.00. W różnych punktach przy głowie konia trzy brązowe omegowate

sprzączki do pasa, ornamentowane liniami wzdłuż krawędzi, z prostokątnymi okuciami i dwoma nitami każda, dwie uszkodzone, dł. 3,5–3,9 cm, \varnothing ramy 2,0 cm, dł. kolca 2,0 cm, szer. okuć 1,3 cm, dł. nitów 0,8–0,9 cm (ryc. 47b, 47c, 47d). Fragmenty *rzemieni*. Trzy brązowe *łączniki* *rzemieni*, z ozdobnymi guzami brązowymi, ornamentowane, pokryte (razem z guzami) blaszką srebrną, po osiem nitów każdy, dwa z przynitowanymi okuciami, wymiary: 3,6 × 3,6–3,7 cm, szer. ramion 1,4–1,5 cm, \varnothing guza 2,3 cm, \varnothing części wypukłej guza 1,5–1,6 cm, wys. guza 1,2 cm, okucia brązowe, ornamentowane liniami wzdłuż krawędzi, wygięte, z nitami, dł. 3,2 cm, szer. 1,4 cm, nity brązowe z wypukłymi, srebrnymi główkami (zachowanymi we fragmentach), \varnothing ok. 0,7 cm, dł. nitów 0,2–1,1 cm (ryc. 47e, 47f, 47g). Przy dwóch łącznikach skrzyżowania *rzemieni* o dł. 3,0–5,4 cm, na jednym z *rzemieni* *okucia* brązowe. Analizy łącznika (47e): CL 3959.01 – materiał guza, CL 3959.02 – materiał łącznika, CL 3959.03 – materiał obramowania guza, CL 3959.04 – materiał łącznika, CL 3959.05 – materiał nitu, CL 3959.06 – materiał spoiwa wiążącego łącznik z guzem. Analizy łącznika (47f): CL 3957.01 – materiał guza, CL 3957.02 – obramowanie guza. Trzy lancetowate, brązowe *okucia* końca pasa, ornamentowane liniami i półkolami z punktów, pokryte zdobioną blaszką srebrną, w dwóch okuciach znajdują się po trzy nity, a w jednym – dwa, dł. 6,7 cm, szer. 1,2–1,4 cm,

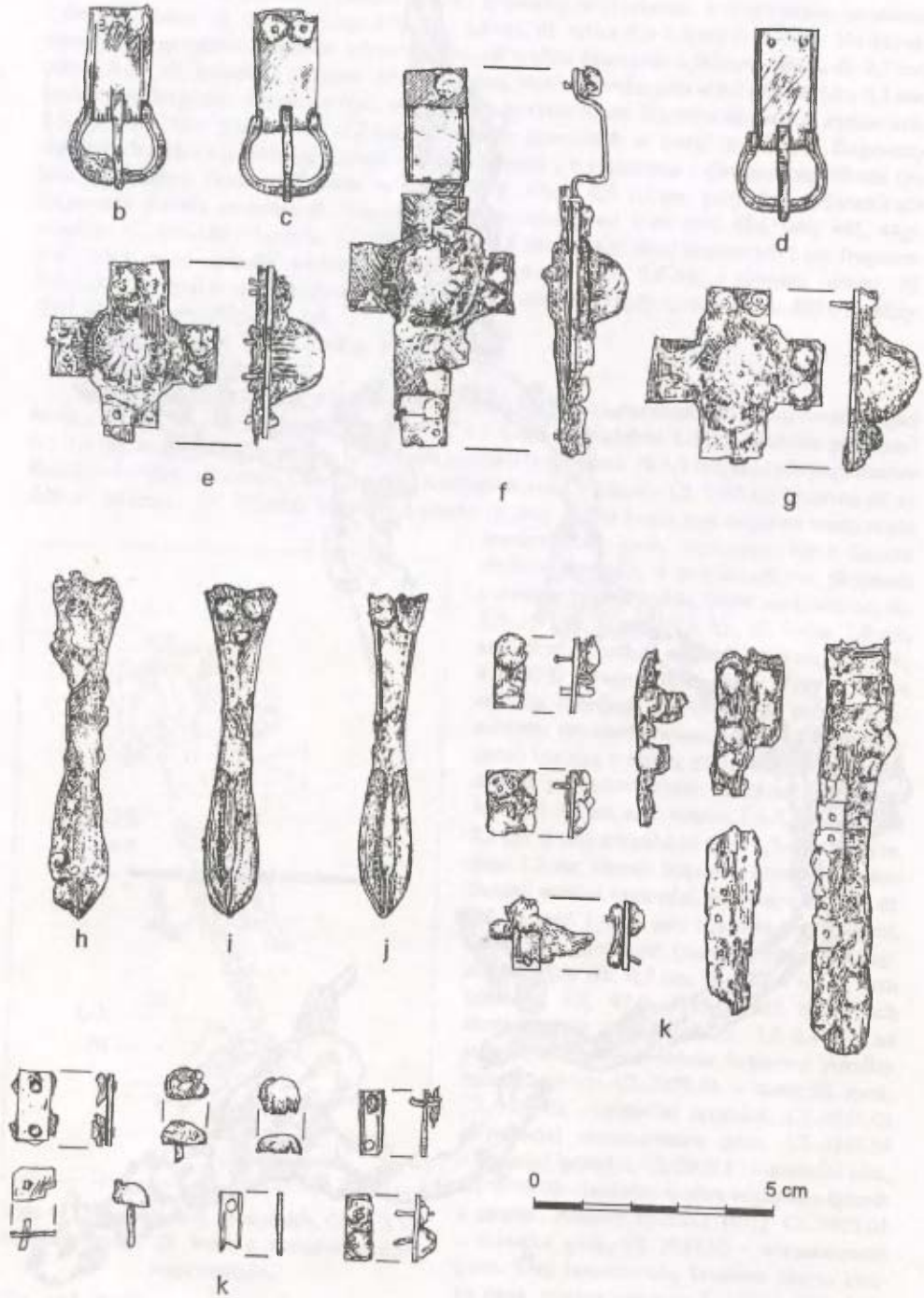
Ryc. 45. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XVI, ułożenie konia 29 wraz z rozmieszczeniem wyposażenia.

Fig. 45. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVI. Position of horse 29 together with associated items.

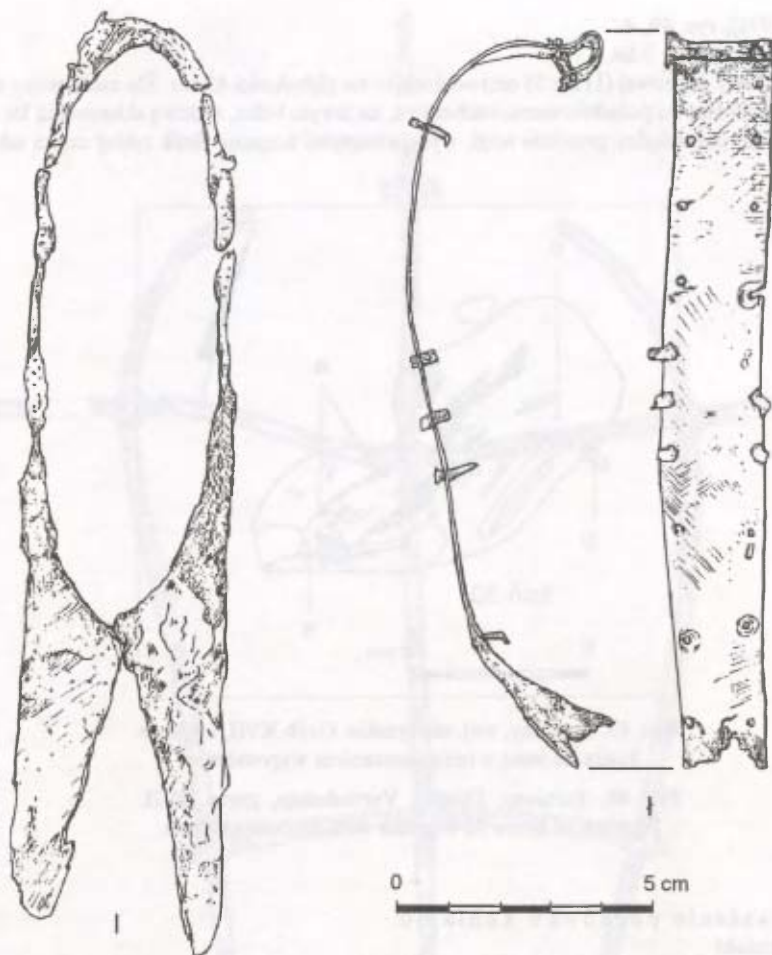

Ryc. 46. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XVI, wyposażenie konia 29.

Fig. 46. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVI. Items associated with horse 29.

Ryc. 47. Tumiány, woj. olsztyńskie. Grób XVI, wyposażenie konia 29 cd
 Fig. 47. Tumiány, Olsztyn Voivodeship, grave XVI. Items associated with horse 29.

Ryc. 48. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XVI, wyposażenie konia 29 cd.
Fig. 48. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVI. Items associated with horse 29.

wypukłe srebrne główki nitów \varnothing 0,7 cm, dł. 0,5–1,0 cm, zachowane kawałki *rzemieni* (ryc. 47h, 47i, 47j). Analiza okucia (47h): CL 3955.00. Analiza (47i): CL 3956.01 – okucie, 3956.02 – blaszka srebrna. Kilkaset *okuc* brązowych i *blaszek* srebrnych oraz ich fragmentów, ornamentowanych liniami wzdłuż krawędzi, dł. 1,1–1,4 cm, szer. 0,6 cm oraz 0,9 cm, z nitami o dł. 0,1–1,9 cm, część nitów z wypukłymi główkami srebrnymi o \varnothing 0,6–0,7 cm, kilkanaście fragmentów *rzemieni* skórzanych o szer. ok. 1,2–1,5 cm (ryc. 47k). Analizy: CL 3953.00 – nit, CL 3954.01 – okucie, CL 3954.02 – nit okucia. Kilkadziesiąt fragmentów przedmiotów żelaznych, część z nitami brązowymi lub okutych srebrnymi blaszkami.

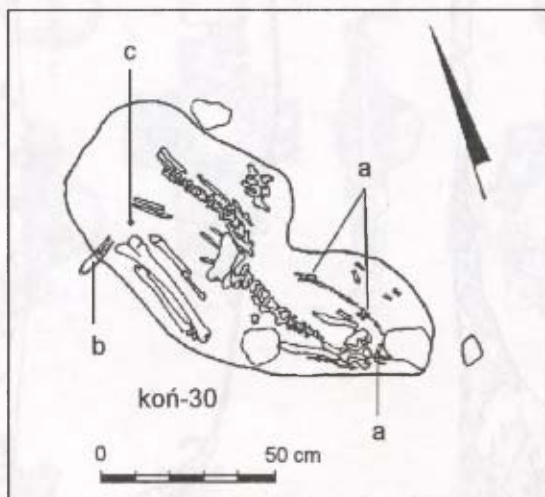
Inne

Przy lewym boku konia (według odkrywców – konia 28, zgodnie ze stratygrafią – konia 29) *nożyce* żelazne, uszkodzone, dł. 17,0 cm (ryc. 48l). Podłużny fragment *blachy* brązowej, zgięty, dł. 13,8 cm, szer. 1,5–1,9 cm, z ośmioma nitami brązowymi i siedzioma blaszkami nitującymi z brązu umieszczonymi wzdłuż krawędzi, nity z wypukłymi główkami, \varnothing 0,5 cm, pokrytymi srebrną folią, dł. nitów 0,4–0,9 cm (ryc. 48ł). Analizy: CL 3950.01 – blacha, CL 3950.02 – nit do umocowania blachy. W innych miejscach dziesięć dużych fragmentów *skóry* koni (z łba) ze śladami przylegających do niej przedmiotów z brązu.

XVII. (4/1971), ryc. 49, 4.

Koń 30 – samiec, 9 lat.

Zarysy jamy grobowej (115 × 55 cm) odślonięto na głębokości 45 cm. Żle zachowany szkielet konia leżał przodem ku południowemu-wschodowi, na lewym boku, z głową skierowaną ku dołowi – pod kręgi szyjne, między przednie nogi, z podwiniętymi nogami. Brak tylnej części szkieletu.

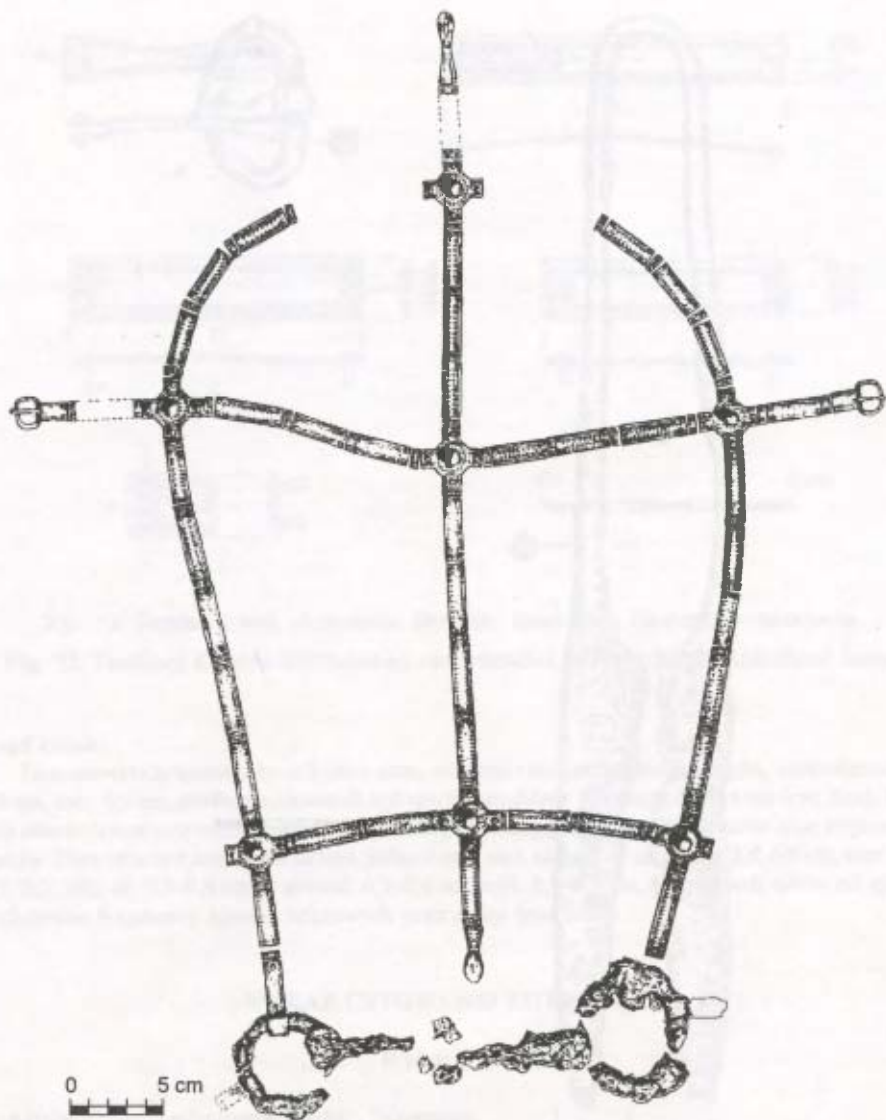
Ryc. 49. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XVII, ułożenie konia 30 wraz z rozmieszczeniem wyposażenia.

Fig. 49. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVII. Position of horse 30 together with associated items.

Wyposażenie pochówku konia 30:

Rząd koński

W pysku *wędzidło* żelazne, pierścieniowe, dwudzielne, uszkodzone, dł. ok. 14,0 cm, \varnothing pierścieni ok. 5,8 cm, grubość pierścieni ok. 0,8 cm (ryc. 50a). Na głowie dwie brązowe, owalne *sprzączki* do pasa, zdobione liniami wzdłuż krawędzi okucia, uszkodzone, z dwoma nitami każda, dł. 2,8 cm, szer. 1,7 i 1,9 cm, dł. kolca 1,6 i 1,7 cm, szer. okucia 0,9 i 1,0 cm, dł. nitów 0,3–0,4 cm (ryc. 50a). Siedem krzyżkowatych, brązowych *łączników*, różnie ornamentowanych liniami z punktów wzdłuż krawędzi, rzędami trójkątów oraz oczkowatymi kółkami, każdy łącznik z pięcioma nitami, dł. ramion 3,3–3,4 cm, szer. ramion 1,0–1,1 cm, dł. nitów 0,4–1,0 cm, wypukłe główki nitów pokryte srebrną blaszką, \varnothing główek bocznych 0,3–0,5 cm, \varnothing główek środkowych 0,5–1,0 cm (ryc. 50a). Fragmenty *główek nitów* oraz *rzemieni*. Dwa brązowe, jęczyzkowate *okucia* końca pasa, różnie ornamentowane liniami wzdłuż krawędzi i rzędami trójkątów, uszkodzone, w każdym znajdują się po dwa nity, dł. 3,9 i 4,0 cm, szer. 1,0 i 1,1 cm, dł. nitów 0,3–0,5 cm (ryc. 50a). Zachowane kawałki *rzemieni*. Fragmenty dwóch brązowych *skuwek* rzemieni ogłowia, każda z trzema nitami, ornamentowanych liniami wzdłuż krawędzi, dł. 1,1–4,6 cm, szer. ok. 1,0 cm, dł. nitów 0,7–0,9 cm, drobne fragmenty brązowych *skuwek* (wodzy?) (ryc. 50a). Szesnaście okuć brązowych, z czterema nitami każde, ornamentowanych liniami z punktów wzdłuż krawędzi oraz rzędami trójkątów, dł. 3,6 cm, szer. 1,2 cm, nity o dł. 0,2–0,6 cm, z wypukłymi główkami (niekiedy z blaszką srebrną), \varnothing główek 0,5 cm (ryc. 50a). Zachowane fragmenty *rzemieni*. Siedem *okuć*, jak wyżej, o dł. 3,3 cm (ryc. 50a). Dziesięć okuć, jak wyżej, o dł. 2,8–3,0 cm (ryc. 50a). Czterdzieści cztery *okucia* brązowe (przedzielające

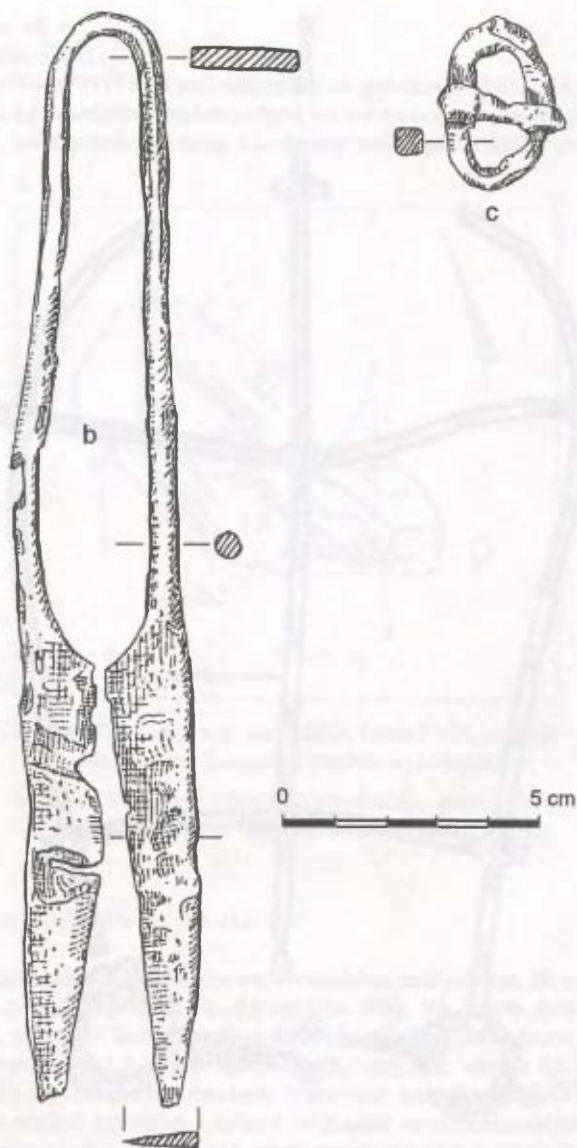
Ryc. 50. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XVII, niemal kompletny zespół metalowych elementów ogłowia konia 30.

Rys. K. Milewski

Fig. 50. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVII. Almost complete set of metal fittings of bridle of horse 30.

Drawn by K. Milewski

okucia większe), z dwoma nitami każde, ornamentowane liniami wzdłuż krawędzi, dł. 1,2 cm, szer. 0,4 cm, nity dł. 0,2–0,6 cm, z wypukłymi główkami (niekiedy z blaszką srebrną), \varnothing główek 0,3–0,5 cm (ryc. 50a). Zachowane fragmenty skóry. Drobne fragmenty okuc i nitów brązowych. Analizy różnych okuc z tego zespołu: CL 3961.00, CL 3962.01, CL 3962.02 (nit). Przy boku konia sprzączka (od popręgu) żelazna, owalna, dł. 2,3 cm, szer. 3,5 cm, dł. kolca 2,7 cm (ryc. 51c).

Ryc. 51. Tumiany, woj. olsztyńskie. Grób XVII, wyposażenie konia 30 cd.

Fig. 51. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, grave XVII. Items associated with horse 30.

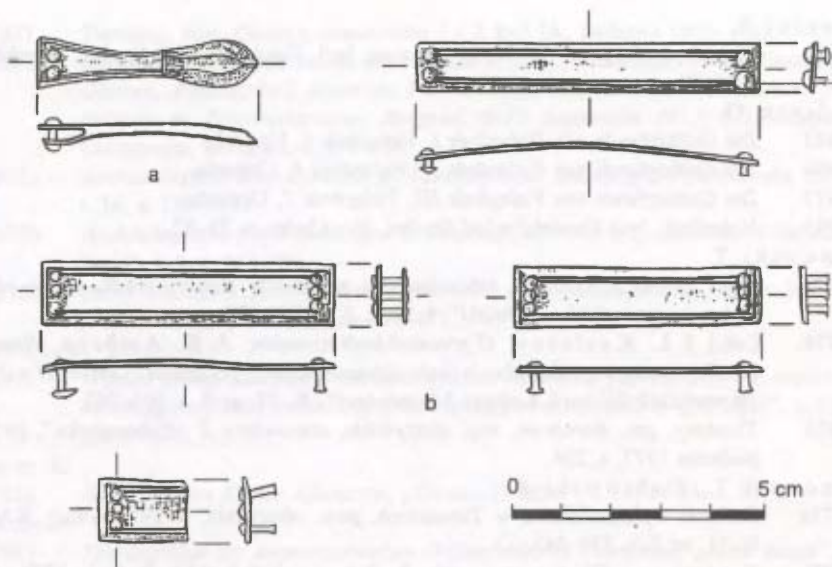
Inne

Przy boku konia *nożyce* żelazne, uszkodzone, dł. 21,5 cm (ryc. 51b).

Skupisko kości końskich.

Konie: 31 – samiec, 6 lat; 32 – samiec, 8–9 lat; 33 – samiec 11–12 lat.

Na głębokości 50–100 cm odsłonięto skupisko kości końskich, leżących na wtórnym złożu, we wkopie po wybieraniu gliny. Część była połamana, niektóre nosiły ślady patyny brązowej. Wśród kości natrafiono na brązowe okucia.

Ryc. 52. Tumiany, woj. olsztyńskie. Skupisko kości koni. Elementy wyposażenia.

Fig. 52. Tumiany, Olsztyn Voivodeship, concentration of horse bones. Associated items.

Rząd koński

Lancetowate brązowe *okucie* końca pasa, zdobione liniami wzdłuż krawędzi, uszkodzone, dł. 4,4 cm, szer. 0,9 cm, z dwoma nitami dł. 0,6 cm, o wypukłych główkach o \varnothing 0,4 cm (ryc. 52a). Trzy całe *okucia* ornamentowane liniami wzdłuż krawędzi oraz kilkadziesiąt fragmentów *okuc* brązowych i *nitów*. Dwa *okucia* z sześcioma nitami, jedno z czterema nitami, dł. okuc 5,1, 5,8, 6,9 cm, szer. 1,2, 1,2, 0,9, nity dł. 0,5–0,8 cm, \varnothing główek 0,3–0,4 cm, wys. 0,2–0,5 cm, na końcach nitów od spodu zachowane fragmenty *blaszek* brązowych oraz *skóry* (ryc. 52b).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

- „APolski” – „Archeologia Polski”, Warszawa.
Barbaricum – *Barbaricum. Studia z archeologii ludów barbarzyńskich z wybrzeży Bałtyku i Wisły*, J. Okulicz-Kozaryn, W. Nowakowski, red., Warszawa.
 IA – Informator Archeologiczny, Warszawa.
 „KMW” – „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, Olsztyn.

Literatura

- Ambroz A. K.
 1973 *Stremena i sedla rannego srednevekov'a kak chronologičeskij pokazatel' (IV–VIII.v.)*, „Sovetskaja Archeologija”, 4, s. 81–98.
 Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J.
 1958 *Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 roku w miejsc. Szwajcaria, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 25, s. 22–57.

Arrhenius B.

- 1983 *The chronology of the Vendel graves*, [w:] *Vendel Period Studies*, Stockholm, s. 39–70.

Arwidsson G.

- 1942 *Die Gräberfunde von Valsgärde I, Valsgärde 6*, Uppsala.
 1954 *Die Gräberfunde von Valsgärde II, Valsgärde 8*, Uppsala.
 1977 *Die Gräberfunde von Valsgärde III, Valsgärde 7*, Uppsala.
 1983 *Valsgärde*, [w:] *Vendel Period Studies*, Stockholm, s. 71–82.

Baranowski T.

- 1973 *Rząd koński z wozami łańcuchowymi na terenie Europy środkowej w okresie wpływów rzymskich*, „*APolski*”, t. 18, z. 2, s. 391–477.
 1974 (rec.) I. L. Kyzlasov, *O proischożdenii stremjan*; A. K. Ambroz, *Stremena i sedla rannego srednevekov'a kak chronologičeskij pokazatel' (IV–VIII v.)*, [w:] „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, R. 22, nr 3, s. 563–567.
 1978 *Tumiany, gm. Barczewo, woj. olsztyńskie, stanowisko 2 „Rybaczówka”*, [w:] IA, *Badania 1977*, s. 204.

Baranowski T., Dąbrowski K.

- 1973a *Badania wykopaliskowe w Tumianach, pow. olsztyński, w 1972 roku*, „*KMW*”, R. 21, nr 3, s. 333–343.
 1973b *Tumiany, pow. Olsztyn, stanowisko 2 „Rybaczówka”*, [w:] IA, *Badania 1972*, s. 230.
 1974 *Tumiany, pow. Olsztyn, stanowisko 2 „Rybaczówka”*, [w:] IA, *Badania 1973*, s. 226–227.
 1975 *Tumiany, pow. Olsztyn, stanowisko 2 „Rybaczówka”*, [w:] IA, *Badania 1974*, s. 208.

Baranowski T., Dąbrowski K., Kowalczyk D.

- 1976 *Tumiany, gm. Barczewo, woj. olsztyńskie, stanowisko 2 „Rybaczówka”*, [w:] IA, *Badania 1975*, s. 219–220.

Baranowski T., Dąbrowski K., Kowalczyk D., Meyza K.

- 1975 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tumianach, powiat olsztyński, w 1973 roku*, „*Rocznik Olsztyński*”, t. 11, s. 211–216.

Baranowski T., Dąbrowski K., Zajączkowski W.

- 1972a *Badania wykopaliskowe w Tumianach, pow. olsztyński, w 1971 roku*, „*KMW*”, nr 1 (115), s. 221–228.
 1972b *Tumiany, pow. Olsztyn, stanowisko 1 i 2*, [w:] IA, *Badania 1971*, s. 230.

Berezowski A.

- 1909 *Studia nad koźmi dyluwialnymi i przedhistorycznymi w Polsce*, Kraków.

Bezenberger A.

- 1904 *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens*, Königsberg.

Böhme H. W.

- 1974 *Zum Beginn des germanischen Tierstils auf dem Kontinent*, *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie*, München, t. 2, s. 295–308.
 1986 *Das Ende der Römerherrschaft in Britannien und die angelsächsische Besiedlung Englands im 5. Jahrhundert*, „*Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*”, R. 33, cz. 2, s. 469–574.

Bóna I.

- 1980 *Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 32, s. 31–95.

Dąbrowski K.

- 1970a *Prace wykopaliskowe zespołu do badań etnogenezy Słowian w Polsce północno-wschodniej IHKM PAN w 1969 roku*, „*KMW*”, nr 1 (107), s. 67–74.
 1970b *Prace wykopaliskowe w Tumianach, pow. olsztyński w 1970 r.*, „*KMW*”, nr 4 (110), s. 642–650.
 1970c *Tumiany, pow. Olsztyn, stanowisko 1*, [w:] IA, *Badania 1969*, s. 327–328.

- 1971 *Tumiany, pow. Olsztyn, stanowisko 1 i 2*, [w:] IA, *Badania 1970*, s. 213.
- 1973 *Burial of horses with richly ornamented bridles, from burial site at Tumiany near Olsztyn, Poland*, [w:] *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9–15 Septembre 1971*, t. 3, *Rapports et Corapports*, Beograd, s. 354–358.
- 1975a *Archaeological investigations at Tumiany near Olsztyn*, „*Archaeologia Polona*”, t. 16, s. 179–197.
- 1975b *Archäologische Untersuchungen in Tumiany, Kr. Olsztyn*, „*Zeitschrift für Archäologie*”, t. 9, s. 265–280.
- 1975c (rec.) M. Müller-Wille, *Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter*, [w:] „*APolski*”, t. 20, z. 2, s. 474–477.
- Dziekoński T.
1973 *Wyniki badań surowca i techniki wykonania niektórych metalowych części rzędu końskiego z Polski środkowej z okresu wpływów rzymskich*, „*APolski*”, t. 18, z. 2, s. 479–490.
- Fromm L.
1932 *Die Goten im Kreise Allenstein*, „*Unsere Heimat*”, t. 14, nr 24, s. 281 n.
- Garam É.
1987 *Pferdegräber der awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred*, „*Alba Regia*”, t. 23, s. 65–125.
- Gąsowski J.
1973 *Irlandia i Brytania w początkach średniowiecza w świetle badań archeologicznych*, Warszawa.
- Godłowski K.
1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, „*Rocznik Białostocki*”, t. 12, s. 9–110.
1981 *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, „*Pomorania Antiqua*”, t. 10, s. 65–130.
1983 *Daumen (Tumiany)*, [w:] *Reallexikon der germanischer Altertumskunde*, wyd. 2, t. 5, Berlin–New York, s. 261–263.
- Gradowski M., Żygulski Z.
1982 *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*, Warszawa.
- Hagberg U. E.
1967 *The Archaeology of Skedemosse*, t. 1–2, Stockholm.
- Hampel J.
1905 *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig.
- Hensel Z.
1996 *Elementy rzędów końskich ze stanowiska Tumiany, woj. olsztyńskie w świetle badań składu chemicznego*, „*APolski*”, t. 41, z. 1–2, s. 131–138.
- Heydeck J.
1893/1895 *Das Gräberfeld von Daumen und ein Rückblick auf den Anfang einer deutschnationalen Kunst*, „*Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia*”, z. 19, s. 41–80.
- Hollack E., Bezenberger A.
1900 *Das Gräberfeld bei Kellaren im Kreise Allenstein*, „*Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia*”, z. 21, s. 160–195.
- Jaskanis D., Kaczyński M.
1989 *Wystawa „Baltowie – północni sąsiedzi Słowian”, koncepcje i realizacje*, „*Rocznik Białostocki*”, t. 16, s. 228–249.
- Jaskanis J.
1966 *Human burials with horses in Prussia and Sudovia in the first millenium of our era*, „*Acta Baltico-Slavica*”, t. 4, s. 29–65.
1968 *Pochówki z końmi na cmentarzyskach protojańskich z okresu rzymskiego i wędrówek ludów*, „*Rocznik Białostocki*”, t. 8, s. 77–109.

- Kleemann O.
1956 *Samländische Funde und die Frage der ältesten Steigbügel in Europa*, [w:] *Documenta Archaeologica Wolfgang La Baume dedicata, Rheinische Forschungen zur Vorgeschichte*, Bonn, t. 5, s. 109–120.
- Klindt-Jensen O.
1949 *Foreign influences in Denmark's early Iron Age*, „Acta Archaeologica”, t. 20, s. 1–229
- Kobryń H.
1984 *Zmiany niektórych cech morfologicznych konia w świetle badań kostnych materiałów wykopaliskowych z obszaru Polski*, SGGW-AR, Rozprawy Naukowe i Monografie, Warszawa, s. 1–78.
1989–1990 *Zastosowanie metody punktowej w badaniach szczątków kostnych konia (Equus Przewalskii F. Caballus)*, „APolski”, t. 34, z. 1, s. 7–12.
- Koch U.
1977 *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, t. XIII, Berlin.
- Kopaliński W.
1990 *Słownik symboli*, Warszawa.
- Kowalski J.
1991 *Z badań nad chronologią okresu wędrówek ludów na ziemiach zachodniobałtyjskich (faza E)*, [w:] *Archeologia bałtyjska, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie*, nr 120, Olsztyn, s. 67–85.
- Krogh S.
1966 *Thorsbjerghovedtojet*, Kuml, s. 59–73.
- Kulakov V. I.
1989 *Mogil'niki zapadnoj časti Mazurskogo Poozerija konca VI.–načala VIII. v.v. (po materjalam raskopok 1878–1938 g.)*, [w:] *Barbaricum*, 1, s. 148–275.
- Kühn H.
1940 *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz*, Bonn.
1956 *Das Problem der masurgermanischen Fibeln in Ostpreussen*, [w:] *Documenta Archaeologica Wolfgang La Baume dedicata, Rheinische Forschungen zur Vorgeschichte*, Bonn, t. 5, s. 79–108, tabl. 20–27.
1974 *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit. Süddeutschland*, Graz.
1981 *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland*, Graz.
- Kyzlasov I. L.
1973 *O proižoženii stremjan*, „Sovetskaja Archeologija”, 3, s. 24–36.
- La Baume W.
1944 *Altpreussisches Zaunzeug*, „Altpreussen”, t. 8, z. 1/2, s. 1–18.
- Lasota-Moskalewska A., Perlikowska-Puszkarska U.
1994 *Pochówki koni na cmentarzysku z okresu wędrówek ludów w Sątocznie, gm. Korsze, woj. olsztyńskie*, [w:] *Barbaricum*, 3, Warszawa, s. 193–205.
- Lawson A. K.
1978 *Studien zum römischen Pferdegeschirr*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, R. 25, s. 131–172.
- Menghin W.
1985 *Die Langobarden. Archäologie und Geschichte*, Stuttgart.
- Müller-Wille M.
1970–1971 *Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter*, „Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek”, R. 20–21, s. 119–248.
- Nerman B.
1935 *Die Völkerwanderungszeit Gotlands*, Stockholm.

Nowakowski W.

- 1980 *Zum Problem der Besiedlungsfortdauer in der masurischen Seenplatte im 1. Jahrtausend u.Z. im Lichte von Forschungsergebnissen hinsichtlich der Mikroregion der Salent Seeufer*, „Archaeologia Polona”, t. 19, s. 49–69.
- 1989 *Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharów na pustych nóżkach*, [w:] *Barbaricum*, 1, s. 101–147.
- 1994 *Krieger ohne Schwerter – Die Bewaffnung der Aestii in der Römischen Kaiserzeit*, [w:] *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, Marburger Kolloquium 1994, C. von Carnap-Bornheim, red., Lublin–Marburg, s. 379–391.
- 1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, [w:] *Barbaricum*, 4.

Nylén E.

- 1972/1973 *Stridshästens hallning*, „Tor”, t. 15, s. 68–83.

Oesterreicher-Mollwo M.

- 1992 *Leksykon symboli*, Warszawa.

Oexle J.

- 1984 *Merowingerzeitliche Pferdebestattungen. Opfer oder Beigaben?*, Frühmittelalterliche Studien, t. 18, s. 122–172.
- 1992 *Studien zu merovingenzeitlichem Pferdegeschirr am Beispiel der Trensen*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, t. 16, Mainz.

Okulicz J.

- 1963 *Sprawozdanie z badań prowadzonych w 1959 r. na osadzie i grodzisku w Osinkach, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 29, z. 2, s. 193–208.
- 1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- 1988 *Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI–VII w. n.e.)*, „Pomorania Antiqua”, t. 13, s. 103–133.
- 1989 *Próba identyfikacji archeologicznej ludów bałtyjskich w połowie pierwszego tysiąclecia naszej ery*, [w:] *Barbaricum*, 1, s. 64–100.

Ørsnes M.

- 1993 *Zaumzeugfunde des 1.–8. Jahrh. nach Chr. in Mittel- und Nordeuropa*, „Acta Archaeologica”, t. 64, s. 183–292.

Pietrzak M.

- 1977 *Cmentarzysko pruskie z V–VII w. n.e. w Nowince, woj. elbląskie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 29, s. 151–158.

Ramqvist P. H.

- 1992 *Högom, Part I, The excavations 1949–1984*, Archaeology and Environment, t. 13, Umeå–Kiel.

Ramqvist P. H., Müller-Wille M.

- 1988 *Regionale und überregionale Bedeutung des völkerwanderungszeitlichen Gräberfeldes von Högom, Modelpad, Nordschweden. Ein Vorbericht*, „Germania”, t. 66, z. 1, s. 95–134.

Stein F.

- 1967 *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, t. IX, Berlin.

Šarov O. V.

- 1994 *Ein reiches Pferdegeschirr aus Kerč*, [w:] *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, Marburger Kolloquium 1994, C. von Carnap-Bornheim red., Lublin–Marburg, s. 417–427, tabl. 14–16.

- Šturms E.
1950 *Zur ethnischen Deutung der masur germanischen Kultur*, „Archaeologia Geographica”, t. 1, s. 20–22.
- Świeżyński K.
1972 *Wstępne wyniki badań nad szczątkami z grobów koni odkrytych na terenie Tumian w pow. olsztyńskim*, „KMW”, nr 1 (115), s. 229–236.
- Świętosławski W.
1990 *Strzemia średniowieczne z ziem Polski*, Łódź.
- Thomas S.
1960 *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, t. 8, s. 54–215.
- Vierck H.
1970–1971 *Pferdegräber im angelsächsischen England*, [w:] Müller-Wille M., *Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter*, „Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek”, R. 20–21, s. 189–198.
- Werner J.
1950 *Die slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, [w:] *Reinecke Festschrift*, Mainz, s. 150–172.
1951 *Eine ostpreussische Bügelfibel aus dem Hannegau*, „Germania”, R. 29, s. 58–62.
1960 *Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Ländern*, „Germania”, t. 38, s. 114–120.
1984 *Zu den Bügelfibeln aus den völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfeldern Masuriens*, „Germania”, R. 62, cz. 1, s. 72–77.
- Wilbers-Rost S.
1994 *Pferdegeschirr der römischen Kaiserzeit in der Germania libera*, Oldenburg.
- Zschille R., Forrer R.
1893 *Die Pferdetrense in ihrer Formenentwicklung*, Berlin.

TADEUSZ BARANOWSKI

HORSE BURIALS AT TUMIANY, OLSZTYN VOIVODESHIP

Summary

The significance and usefulness to man of the horse has found its reflection in the cultic practices in many cultures, and they are often buried in graves along with their dead owner (M. Müller-Wille 1970–1971). An important role was played by the horse among the West Balts at the end of Antiquity and beginning of the Middle Ages – the so-called Migration period (J. Jaskanis 1966; 1968).

From the end of the 5th century to the 7th century in the western part of the Mazurian lake district in the area of Olsztyn there existed a group, the material culture of which was markedly different from that of the surrounding Baltic tribes. These items have, often mixed with each other, characteristics derived from different, often distant areas. There are imports and items manufactured locally in imitation of imported forms. This group, referred to as the “Olsztyn Group” of the West Balt Culture (J. Okulicz 1973, pp. 470–471), has been the object of archaeological attention since the 19th century, first from German archaeologists (who referred to it as the “masur germanische Kultur”) and after the Second World War by Polish scholars. From an archaeological point of view the most important site of this group is the cemetery at Tumiany (German Daumen) in Barczewo region in Olsztyn Voivodeship. In the 1890s and 1930s work on this cemetery was conducted by German archaeologists who explored 228 features, mostly human cremation burials, but also a few horse burials (J. Heydeck

1893/1895; L. Fromm 1932; W. La Baume 1944, pp. 13–14). The localization of the trenches of those years is unknown, the materials are lost. Part of the documentation however survives (V.I. Kulakov 1989).

In 1969–1971 a team from the Institute of History of Material Culture (now Institute of Archaeology and Ethnology) of the Polish Academy of Sciences carried out excavations at Tumiany under the direction of K. Dąbrowski, until the whole site was explored, an area of 1879 m² (Fig. 1). The results of these investigations have not yet been fully published (K. Dąbrowski 1970a; 1970b; 1970c; 1971; 1973; 1975a; T. Baranowski, K. Dąbrowski, W. Zajączkowski 1972a; 1972b; T. Baranowski, K. Dąbrowski 1973a; 1973b). In this campaign 74 cremation graves and 17 features with 26 horse burials were explored (Fig. 2:I–XVII). Zoological analysis of the horse remains (K. Świeżyński 1972) led to the identification of 30 horses. Besides this the remains of three other horses were found, most probably reburied here after discovery in the earlier excavations. In the majority of cases the horses were buried whole.

In 17 horse graves (except for the later differentiation of stray bones of other horses), there were 7 graves containing one horse, seven with two and one with three horses. Two graves were destroyed. The male horses, most probably stallions, were placed in the grave in a specific fashion in a resting position, they were always oriented with their fronts to the south. Similar orientation of horse graves is seen in other West Balt cemeteries (J. Jaskanis 1966; 1968, pp. 66–67; A. Lasota-Moskalewska, U. Perlikowska-Puszkarska 1994, pp. 195–196). One may differentiate three areas of horse burial: graves I–IX, graves X–XIII and XIV–XVII (Fig. 2). The most important graves were found in the centre of the cemetery on the hilltop (grave V, Fig. 12–18).

The majority of the horses were buried with elements of the harness, and only two features lacked such items (horse grave IV, horse 7, Fig. 11; grave XII, horse 22, Fig. 33). Pieces of horse harness were the dominant items in the graves, bits (21 examples) were the most common and also fragments and ornaments of the bridle. In a few cases the grave contained only the bit and a buckle (for example grave XI of horse 21, Figs 31–32). Among the ring-bits (13 examples) are two-piece and three-piece examples. The bits from grave IX (Figs 26b, 27) and XIV (Figs 37, 38a, 38b) had especially large diameter rings (90–110 mm).

Five (or six) bits had cheek-pieces, one example of an antler cheek-piece was preserved (grave II, Figs 6a–c, 7). Other bits have variously-shaped metal cheek-pieces – iron with shovel ends (grave III, horse 5, Fig. 10j), with bent terminals (grave VII, horse 13, Fig. 21e), simple (grave VIII, horse 14, Fig. 24a) and bronze with horizontal grooving (grave VI, horse 11, Fig. 19).

The finds of rich horse harness from Tumiany have long been the object of attempts at reconstructions. W. La Baume (1944) even defined a Tumiany (Daumen) type of bridle (Fig. 5 and 52). In the 1970s new reconstructions were attempted (Figs 3–4). At Tumiany the straps of an bridle were decorated with flat rectangular bronze ornamented fittings, arranged longitudinally or across the straps, often with convex rivet heads and covered with silver foil. At the point where the reins crossed, there were rosette-shaped or cross-shaped connectors with decorative bosses. The ends of the straps were decorated with tongue-shaped or lanceolate strapends. The straps were fastened with ornamented buckles. The most complete bridle was found in grave XVII (Figs 49–51). Others were found in grave V with horse 8 (Figs 12–13), and horse 9 (Figs 16–17), grave XVI with horse 28 and 29 (Figs 41–48). The horse harness from Tumiany finds parallels in the harness from Vendel and Valsgårde (B. Arrhenius 1983; G. Arwidsson 1983).

The bits themselves were carefully ornamented on the side-loops and cheek-pieces. The cheek-pieces from grave III, horse 5, were especially highly decorated (Fig. 10j), they are encrusted with silver bands and silver sheet on the ends. This type of bit has many analogies in Merovingian row-grave cemeteries (J. Oxle 1992).

From the situation of certain buckles (especially large rectangular iron ones) by the flanks of the horse it seems that they served to fasten the girth-straps (horse 20 from grave X – Figs 29c, 30c; horse 23 from grave XIII – Figs 34d, 35d; and horse 27 from grave XV – Figs 39d, 40d).

The groups of “toilet-sets” – items possibly symbolizing the grave of the owner or simply for grooming the horses, such as a comb, shears, knife and tweezers from grave VIII (Fig. 24c-f) also deserve notice. Their position next to each other suggests that they were kept together in some form of small bag (Fig. 23). They may be compared with the items found at the waist in a grave in Mound 2 in Högom in Sweden (P.H. Ramqvist 1992, pp. 100–126, Figs 53–77). A comb and shears were found together five times (grave III horse 4, Figs 8, 9g-h; V horse 8, Figs 12, 14j-k; VII horse 13, Figs 20, 22f-g; VIII, Figs 23, 24c-d; IX horse 18, Figs 25, 28g-h).

Five richly-decorated single-sided composite combs belong to three types. Three combs with Scandinavian affinities were accompanied by well-made comb-cases. One of the combs from grave V, horse 8 (Fig. 14j), 21.5cm long with narrow side-plates, is perhaps a curry-comb.

Among the other items buried with the horses is an item composed of three clasps (grave XIII, Figs 34e, 35e), this is probably the remains of the case of an axe, though the axe itself was not found, which may be because of the custom of not placing weapons in the graves of the Olsztyn Group of the West Balt culture.

Most of the features with horse graves from Tumiany can be dated generally to the sixth century – or rather to its second half and/or the beginning of the seventh century. In the chronological scheme proposed by J. Okulicz (1988, pp. 106–109; idem 1989, pp. 91) this would be phase E2, also known as the Tumiany phase (dated to the period from the second quarter of the sixth century to its end), and part of phase E3 (falling at the turn of the sixth and seventh centuries). In the classification of J. Kowalski (1991, pp. 73–81) this would fall into his phase E2.

Feature XIII should be dated to the early part of Kowalski’s phase E2; it contained a bronze buckle (Fig. 35b, 36) decorated with bird heads (griffins?) and also projections on the edge, which are characteristic for fibulae of the type Tumiany-Dour (J. Werner 1951; J. Okulicz 1989, pp. 92–93; J. Kowalski 1991, p. 76).

The items found in the horse graves at Tumiany, like those associated with the human cremation burials are witness to the many and far-reaching contacts of the Olsztyn Group population, part of interregional trends in the sixth and seventh centuries linking large areas of Europe. The metallographic analysis of the metal objects from the Tumiany horse graves (see Z. Hensel 1996) confirm the interregional character of the “Olsztyn Group”. The technological similarities of the copper alloys from Tumiany and the Anglo-Saxon cemetery at Spong Hill show the possibilities for long-distance relationships (see J. Gąssowski 1973, p. 190; J. Okulicz 1989, p. 92).

Many questions remain to be resolved, such as: the difference between the construction of bits between the cultural groups of the Mazurian lake district, and the users of the row-cemeteries of the Merovingian period; the influence of the Anglo-Saxons and nomad peoples, and also the influence of Byzantine horse harness on the elements of horse harness used by the peoples of central and northern Europe (see J. Oexle 1992, pp. 103–108).

Translated by Paul Barford

Adres Autora:
Dr Tadeusz Baranowski
Zakład Archeologii Średniowiecznej
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
E-mail- thaddeus@iaepan.edu.pl